

Uspostava jugoslavenske komunističke vlasti na dubrovačkom području

Antunica, Dolores

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:356443>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Dolores Antunica

**USPOSTAVA JUGOSLAVENSKE
KOMUNISTIČKE VLASTI NA DUBROVAČKOM
PODRUČJU**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

DOLORES ANTUNICA

**USPOSTAVA JUGOSLAVENSKE
KOMUNISTIČKE VLASTI NA DUBROVAČKOM
PODRUČJU**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Vladimir Šumanović

Zagreb, 2023.

Sažetak

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je tijekom Drugoga svjetskoga rata kroz Narodnooslobodilački pokret radila na stvaranju nove jugoslavenske države pod njenim vodstvom. Na dubrovačkom području, teritoriju južno od Neretve do Konavala s Pelješcem i paralelnim otocima, koji je tada pripadao Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, taj proces u značajnijoj mjeri je bio prisutan od rujna 1943. Tada je došlo do prvoga pokušaja njegova zauzimanja koji je rezultirao porazom narodnooslobodilačke vojske od strane njemačke vojske čiji je okupacijski sustav nastupio. Kada je u rujnu i listopadu 1944. stvorena povoljna prilika zbog slabljenja njemačke vojske na svim europskim frontovima narodnooslobodilačka vojska je izvela ofenzive kojima je zauzeto kompletno područje. Nakon vojne pobjede predstojao je proces izgradnje i učvršćivanja potrebnih organa i institucija vlasti. Taj proces bio je prožet nasilnim djelovanjem za kojima se posezalo radi ostvarenja potpunoga vodstva i kontrole vlasti od strane KPJ. Cilj je ovoga rada prikazom vojne i represivne dimenzije procesa uspostave vlasti dati uvid u tijek, karakter i ozračje istoga, ali i u stav i položaj lokalnoga stanovništva prema tome procesu.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Narodnooslobodilački pokret (NOP), komunistička vlast, Dubrovnik, Konavle, Dubrovačko Primorje, Pelješac, Korčula

Abstract

The communist party of Yugoslavia worked during the Second World War, through National Liberation Movement, on making a new Yugoslav country under its leadership. In the Dubrovnik area, the territory south from the Neretva River to Konavle with Pelješac peninsula and parallel islands, which belonged to the Independent State of Croatia in that time, the communists worked more significantly on that goal from September of 1943. Then there was the first attempt of its occupation which resulted in the defeat of the National Liberation Army by the German army whose occupation system set in. When in September and October of 1944, a favorable opportunity was created due to the weakening of the German army on all European fronts, National Liberation Army carried out the offensives that occupied the entire area. After the military victory forth came the process of building and consolidating the government bodies and institutions. A line of violent measures that were reached because of the realization of complete leadership and government control by the Communist Party of Yugoslavia followed that process. The goal of this work is to give an insight into the flow, character and atmosphere of the process of establishment of authority, attitude, and position of the local population towards it based on its military and repressive dimensions.

Keywords: Second World War, National Liberation Movement, communist government, Dubrovnik, Konavle, Dubrovačko Primorje, Pelješac, Korčula

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. ZEMLJOPISNE I DRUŠTVENE KARAKTERISTIKE PODRUČJA	2
3. STANJE NAKON KAPITULACIJE KRALJEVINE ITALIJE.....	4
3.1. NJEMAČKI OKUPACIJSKI SUSTAV I VLAST NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE.....	4
3.2. SUKOBI ZA TERITORIJU	9
4. NOV I POJ NA DUBROVAČKOM PODRUČJU DO RUJNA 1944. GODINE.....	17
4.1. ANALIZA SNAGA	17
4.2. KRATKI PREGLED DJELOVANJA.....	25
5. OFENZIVE NOV I POJ TIJEKOM RUJNA I LISTOPADA 1944. GODINE	30
5.1. ZAUZIMANJE MLJETA, KORČULE I PELJEŠCA	30
5.2. ZAUZIMANJE KONAVALA I DUBROVNIKA.....	35
5.3. ZAUZIMANJE STONA I DUBROVAČKOGA PRIMORJA.....	40
6. OD VOJNE POBJEDE DO KOMUNISTIČKOGA SUSTAVA	44
7. ZAKLJUČAK	53
8. BILIOGRAFIJA.....	56

1. UVOD

Tijekom Drugoga svjetskoga rata najjužniji dio Hrvatske, dubrovačko područje, iskusilo je vojno-političku kontrolu četiri strane, talijanske vojske, njemačke vojske, Nezavisne Države Hrvatske (dalje: NDH) te Narodnooslobodilačkoga pokreta (dalje: NOP). Posljednji je prvu priliku za ostvarenje pretenzija na taj prostor dobio kapitulacijom Kraljevine Italije. Nakon čega aktivnije, svim sredstvima i metodama, radi na višeslojnom procesu za uspostavu poslijeratne komunističke vlasti. U ovom radu će se opisati i analizirati neki od temeljnih slojeva toga procesa koji daju uvid u njegov karakter, ozračje koje je stvarao i podršku koju je imao među stanovništvom.

Rad je podijeljen na pet poglavlja. Na početku će pažnja biti posvećena geografskim i društvenim karakteristikama dubrovačkoga područja koje su relevantne za daljnje razumijevanje teme. Potom će se opisati vojno-politička situacija nastala nakon izlaska Kraljevine Italije iz rata u kontekstu prvoga partizanskoga pokušaja zauzimanja dubrovačkoga područja u jesen 1943. godine. U trećem poglavlju obraditi će se pitanje pristupanja stanovništva u postrojbe Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (dalje: NOV I POJ) kao pokazatelj interesa za Narodnooslobodilački pokret i komunizam. Dalje će se kratko prikazati s tim povezana dinamika partizanske oružane aktivnosti na dubrovačkom području u prvih devet mjeseci 1944. godine. Nakon toga će se objasniti ofenzive NOV I POJ iz rujna i listopada 1944. kojima je osigurana vojna pobjeda kao odlučujući preduvjet za uspostavu vlasti. Kroz posljednje poglavlje dati će se uvid u neke od metoda na temelju kojih se dalje nastojao stvoriti čvrst državni i politički sustav, a iz kojih je razvidno kakva je bila narav komunista. Za pisanje ovoga rada korišteni su arhivski i objavljeni izvori pri čemu su primarno mjesto zauzimali izvori objavljeni u *Zbornicima dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*. Osim toga, korištena je i relevantna literatura u svezi s ovom problematikom.

2. ZEMLJOPISNE I DRUŠTVENE KARAKTERISTIKE PODRUČJA

Dubrovačko područje je razvedeni, uzdužni, uski obalni pojas s brojnim otocima na krajnjem jugu Hrvatske koji danas čini dubrovački dio Dubrovačko-neretvanske županije. U geografskom smislu uključuje sljedeće cjeline: poluotok Pelješac, Dubrovačko Primorje, Rijeku dubrovačku, grad Dubrovnik, Župu dubrovačku, Konavle te niz otoka smještenih nedaleko od obale među kojima se ističu Korčula, Mljet, Lastovsko otočje i Elafitski otoci¹. Riječ je o kopnenoj površini od 1 367 km².² Krajnju točku ovoga prostora predstavljaju na jugoistoku rt Oštro na poluotoku Prevlaci u Konavlima, a na sjeverozapadu prostor Neum-Klek i Lovište na Pelješcu. Sjevernom stranom ovo područje graniči s Bosnom i Hercegovinom, a na jugoistoku s Crnom Gorom, od toga zaleđa dijele ga dinarske planine.³ Nastavno na to, dubrovačko područje karakterizira krški reljef, brdovit teritorij s vapnenačkim zaravnima i poljima u kršu.⁴

Uzak teren prožet brdima i uzvisinama te omeđen morem uvjetovao je razvoj komunikacija. U periodu između dvaju svjetskih ratova i tijekom Drugoga svjetskoga rata pomorske komunikacije su bile najrazvijenije i najrelevantnije za kretanja lokalnoga karaktera, ali i za povezivanje s ostatkom Jadrana i Hrvatske. Dubrovačka luka Gruž bila je značajna luka Južne Dalmacije. Sva plovna komunikacija koja se odvijala prema istočnom i sjevernom Jadranu i iz njega prolazila je ovim područjem, a kao glavni plovni putovi ističu se međuotočni kanali - Mljetski, Pelješki, Lastovski i Korčulanski kanal. Cestovna mreža bila je slabo razvijena, ceste su bile makadamske, vrlo uske i često razrovane te time nesigurne. Postojale su dvije prometnice, jedna od Dubrovnika preko Rijeke dubrovačke i Dubrovačkoga Primorja do Metkovića i druga od Dubrovnika preko Konavala do Cetinja, ali one su bile nedostatne.⁵ Brojna naselja bila su izolirana, a najbolji primjer toga je Pelješac gdje uopće nije bilo adekvatnih cesta, već samo kozje staze.⁶ Za vezu s unutrašnjosti ključna je bila željeznička pruga Gabela –Zelenika (luka u Boki Kotorskoj) koja je dijelom prolazila preko dubrovačkoga teritorija. Trasa pruge je od

¹ Elafitski otoci predstavljaju skupinu otoka i otočića. Otoci skupine su Šipan, Lopud, Koločep, Olipa, Tajan, Ruda i Daksa, a otočići Crkvina, Kosmeč i sv. Andrija. "Elafitski otoci".

² BENIĆ-PENAVA, "Industrija, obrt i financijsko posredovanje", 254. ; Park prirode Lastovsko otočje.

³ Dinarske planine koje se pružaju duž dubrovačkog područja pripadaju Primorskom pojasu Dinarskog gorja te planinskoj grupi Planine južne Dalmacije i mediteranske Hercegovine, a najviši vrh grupe Snježnica (1234 m) nalazi se u Konavlima. Od ostalih značajnih vrhova ove grupe na dubrovačkom području je Srđ (415m) iznad Dubrovnika te Tmor (953 m) iznad Slanoga. Dinarsko gorje.

⁴ BENIĆ-PENAVA, "Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo", 108.

⁵ MIROŠEVIĆ, *Dubrovnik u Kraljevini Jugoslaviji 1929.-1941.*, 151;156-157.

⁶ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 95.

Gabele išla hercegovačkim teritorijem preko Popova polja i zaleđem Župe dubrovačke, potom se spuštala u Konavle gdje je bilo sedam željezničkih postaja te nakon toga prelazila na crnogorski teritorij do Zelenike. Pruga je od Gabele u drugom smjeru vodila do Mostara i Sarajeva. Osim toga, imala je za dubrovačko područje tri važna odvojka. Prvi je bio odvojak kod Uskoplja u Hercegovini koji je vodio do Dubrovnika, točnije njegove luke Gruž preko Brgata, Šumeta i Rijeke dubrovačke. Tim odvojkom Dubrovnik je bio uključen u željezničku mrežu. Drugi je bio kod Huma prema Trebinju i Bileći, a treći kod Gabele prema Metkoviću. Ovakvom željezničkom mrežom Dubrovnik je bio spojen s Metkovićem, Mostarom i Sarajevom, Trebinjom, Bilećom i Zelenikom.⁷

Činjenica da su sve vrste prometnih komunikacija omogućavale vezu grada Dubrovnika s drugim prostorima i obrnuto vezana je uz njegov status središta. Ostatak strukture naselja činila su manja mjesta i sela. Prema posljednjem prijeratnom popisu stanovništvu iz 1931. na dubrovačkom području živjelo je 50 201 stanovnik, no u tu brojku nije bilo uključeno stanovništvo Lastova i Korčule.⁸ Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije dubrovačko područje je kao Kotar Dubrovnik bilo dio Zetske banovine, Korčula je pripadala Primorskoj banovini, a Lastovo je bilo anketirano Kraljevini Italiji. Ako se upare podaci istoga popisa Kotar Dubrovnik s Korčulom imao je 70 899 stanovnika, od toga 37 961 osoba ženskoga spola i 32 938 osoba muškoga spola.⁹ Prema navedenom na Korčuli je živjelo 20 698 stanovnika. U Kotaru Dubrovnik Gradska općina Dubrovnik koja je uključivala Rijeku dubrovačku i Župu dubrovačku s 18 765 stanovnika imala je najveću koncentraciju stanovništva, poslije nje bila je Općina Cavtat koja je obuhvaćala Konavle s 9 590 stanovnika. Pelješac bez Stona imao je 7 804 stanovnika, dok je Ston s dijelom Dubrovačkoga Primorja koje je bilo uključeno u Općinu Ston imao 5 911 stanovnika.¹⁰ Preostalo stanovništvo bilo je naseljeno na Mljetu, Elafitima i ostatku Dubrovačkoga Primorja.

Nacionalna struktura stanovništva nije ispitivana popisom, no podaci o vjeroispovijesti upućuju na to da su većinu stanovništva činili Hrvati ako se pođe od pretpostavke da su rimokatolici obično Hrvati, a pravoslavci Srbi. Rimokatolici su činili 95,56%, a pravoslavci 3,35%

⁷ „Na današnji dan s kolodvora u Gružu krenuo je popularni Čiro!“. ; IGNJATOVIĆ, „Šeme stanica uzane pruge Sarajevo-Zelenika, 1960. godine“.

⁸ MIROŠEVIĆ, *Dubrovnik u Kraljevini Jugoslaviji 1929.-1941.*, 88.

⁹ BENIĆ-PENAVA, „Industrija, obrt i financijsko posredovanje“, 255.

¹⁰ MIROŠEVIĆ, *Dubrovnik u Kraljevini Jugoslaviji 1929.-1941.*, 66-67; 88.

stanovništva, s tim da su oni većinski bili koncentrirani u Gradskoj općini Dubrovnik.¹¹ Ostale vjeroispovijesti bile su zastupljene u neznatnom omjeru. Kao podrška ovom tumačenju mogu se uzeti i rezultati parlamentarnih izbora iz 1938. prema kojima je u Kotaru Dubrovnik za listu Udružene opozicije, čiji je nositelj bio predsjednik Hrvatske seljačke stranke Vlatko Maček, glasalo 81,35% stanovništva s glasačkim pravom, a na otoku Korčuli 79,93%.¹²

Socijalna struktura stanovništva iz popisne 1931. u kojoj je u primarnom sektoru, uglavnom u poljoprivredi i ribarstvu radilo 58,10% radno aktivnoga stanovništva, odnosno 71% cjelokupnoga stanovništva bila je odraz ruralnoga karaktera dubrovačkoga područja, ali i nedostatka prirodnih resursa koji bi dali zamaha razvoju industrije.¹³ Uz poslove iz sekundarnoga sektora bilo je vezano svega 11% cjelokupnoga stanovništva dok je ostalo stanovništvo bilo usmjereno na turizam i pomorstvo čiji je razvoj tada bio u usponu, te javne službe. Od ukupnoga stanovništva starijega od 11 godina (39 594) 26,5% osoba je bilo nepismeno.¹⁴ Računajući uz promjene manjih razmjera ovakva je bila slika dubrovačkoga područja u trenutku početka Drugoga svjetskoga rata.

3. STANJE NAKON KAPITULACIJE KRALJEVINE ITALIJE

3.1. NJEMAČKI OKUPACIJSKI SUSTAV I VLAST NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Dubrovačko područje od početka Drugoga svjetskoga rata u Hrvatskoj do kapitulacije Kraljevine Italije nije bilo dio jedinstvene vojno-političke cjeline. Lastovo i Palagruža bili su anektirani Kraljevini Italiji još od ugovora iz Rapalla kojeg je s njom 1920. potpisala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Korčula, Mljet te istočne Konavle (od Grude do Prevlake) bili su također anektirani Kraljevini Italiji. Ta područja pripala su joj prema rimskim ugovorima od 18. svibnja 1941. kojima je dogovoreno njeno razgraničenje s NDH. Ostatak dubrovačkoga područja

¹¹ MIROŠEVIĆ, *Dubrovnik u Kraljevini Jugoslaviji 1929.-1941.*, 88.; MIROŠEVIĆ, „Političko opredjeljivanje birača“, 917.

¹² MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 33. ; MIROŠEVIĆ, „Političko opredjeljivanje birača“, 916.

¹³ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 20.

¹⁴ MIROŠEVIĆ, *Dubrovnik u Kraljevini Jugoslaviji 1929.-1941.*, 87-89. Podaci o socijalnoj i obrazovnoj strukturi stanovništva odnose se na Kotar Dubrovnik bez Korčule.

pripadao je NDH te je istovremeno bio dio talijanskoga okupacijskoga područja točnije njegove Druge zone.¹⁵

Prema upravno-teritorijalnoj organizaciji NDH dubrovačko područje bilo je dio Velike župe Dubrave (dalje: VŽD) koja je još obuhvaćala dolinu rijeke Neretve, južni te manjim dijelom istočni dio Hercegovine. Središte joj je bio Dubrovnik. Sastojala od sedam kotarskih oblasti, a dubrovačko područje bilo je objedinjeno u Kotarskoj oblasti Dubrovnik. Prema vojno-teritorijalnoj organizaciji NDH dubrovačko područje pripadalo je Trećem domobranskom zbornom području koje je obuhvaćalo južnu i jugoistočnu NDH.¹⁶

Kao dio Druge zone Kotarsku oblast Dubrovnik karakterizirala je talijanska dominacija u vojnoj i civilnoj vlasti te slaba stvarna moć NDH. Prema rimskim ugovorima Druga zona je bila demilitarizirana pa ju je prema tome trebala napustiti talijanska vojska dok NDH nije smjela graditi vojne objekte i baze.¹⁷ U stvarnosti talijanska vojska nikada nije napustila zonu,¹⁸ štoviše ishodili su dogovor o reokupaciji iste u rujnu 1941. čime je talijanska Komanda Druge armije preuzela vojnu i većim dijelom civilnu vlast. To je značilo da ona kontrolira razvoj i raspored oružanih snaga NDH, što je uključivalo zabranu prisutnosti jedinica ustaškoga pokreta (Ustaške vojnice) te svođenje domobrana na minimum snaga. U području civilne vlasti vodila je unutrašnje poslove, zadirala u gospodarske mjere, odlučivala o slobodi kretanja stanovništva, pitanjima odnosa prema neprijatelju, odnosno mjerama za zaštitu javnoga poretka.¹⁹

Kapitulacija Kraljevine Italije od 8. rujna 1943. nije značila nestanak stranoga okupatora, već njegovu zamjenu s novim, a to je bila Njemačka. Obalni prostor postao je njemačka interesna sfera u ljeto 1943. iz strateških razloga. Iskrcavanjem saveznika na Siciliju u srpnju 1943. stvorena je realna mogućnost njihove invazije na hrvatsku obalu i tim putem proširenje na

¹⁵Teritorij NDH bio je podijeljen na njemačko i talijansko okupacijsko područje u travnju 1941. godine. Talijansko područje dijelilo se na dvije zone, drugu i treću. Prvom zonom prozvan je teritorij anektiran Kraljevini Italiji na temelju ugovora iz Rapalla te rimskih ugovora to je bila obala s otocima bez podvelebitskog dijela Hrvatskog primorja te prostora od Omiša do Grude s otocima Hvarom, Bračom, Pagom i Elafitima. Nastavno na to, druga zona je bio Gorski kotar i Lika, veći dio Hercegovine te obala od Omiša do Grude s navedenim otocima. Treću zonu činio je pojas oko Karlovca, zatim Bihaća, Bugojna te Foče i Gackog te je s njom graničilo njemačko okupacijsko područje. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 93. ; MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 104.

¹⁶JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 116.

¹⁷*Isto*, 90.

¹⁸*Isto*, 91.

¹⁹MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 124-128.

Balkan što bi ugrozilo Njemačku poziciju u ratu te je time obala postala važna kao njihova linija obrane.²⁰ Osim toga, bila je važna zbog plovnoga puta koji je bio veza prema središnjoj Europi. Uz navedeno, Njemačka je raspolagala s informacijama o poljuljanoj vjeri talijanske strane u pobjedu u ratu koja je pojačana Mussolinijevim odstupanjem nakon invazije na Siciliju što je upućivalo na skorbu kapitulaciju.²¹ Zbog toga je izrađen operativni plan Asche prema kojem bi se trebala odviti njemačka okupacija i obrana hrvatske obale ako dođe do kapitulacije Kraljevine Italije.²² To je od kraja srpnja 1943. bio jedan od glavnih zadataka njemačkih postrojbi na jugoslavenskom teritoriju.²³ Prvi dio plana bila je reorganizacija snaga. Za pojačanje je pristigla Druga njemačka oklopna armija s četiri korpusa s istočnoga bojišta, 10 elitnih divizija te zrakoplovstvo jačine 250 zrakoplova.²⁴ Dalje je bilo predviđeno njihovo usmjeravanje prema granici s talijanskim vojnim prostorom, odnosno bliže obali odakle bi mogli djelovati.²⁵

Dubrovačkom području njemačke snage su se približile ranije, već u svibnju 1943. godine. S obzirom na neuspjeh koje je imala u operaciji Weiss tj. četvrtoj neprijateljskoj ofenzivi talijanska vojska je trebala predati upravu nad dijelom Druge zone Njemačkoj, a to je uključivalo i VŽD. Njemačka vojna komanda od tada je kontrolirala njen hercegovački dio te na njemu vršila pripreme za preuzimanje vlasti čišćenjem teritorija od partizana i četnika.²⁶ Zadatak preuzimanja vojne vlasti u trenutku kapitulacije Kraljevine Italije na dubrovačkom području u kolovozu je dobio 14. SS puk 7. SS divizije Princ Eugen koja je tada pripadala 15. brdskom korpusu Druge armije.²⁷ Strateški značaj ovoga područja bio je osim u činjenici da je to jedna od mogućih lokacija za iskrcavanje anglo-američkih snaga i u postojanju aerodroma u Konavlima.²⁸

Njemačka je u svoje vojno-političke planove uključila i NDH koja je računala na pripojenje dotad od Kraljevine Italije anektiranih teritorija. Tu namjeru Njemačka je podržavala zbog vlastite koristi, sprječavanja da to prve naprave snage protivničke strane (NOP, četnici).²⁹ Suradnja se temeljila na njemačkoj supremaciji u odlučivanju. Hitler je u satima nakon

²⁰ JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 276.

²¹ MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 216.

²² ANIĆ, *Povijest osmog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske: 1943.-1945.*, 59.

²³ JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 268.

²⁴ ANIĆ, *Antifašistička Hrvatska*, 164-165.

²⁵ ANIĆ, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941.-1945.)*, 38.

²⁶ MIROŠEVIĆ, "Velika župa Dubrava u 1943. godini", 422-425.

²⁷ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 60.

²⁸ MIROŠEVIĆ, "Velika župa Dubrava od kapitulacije Italije", 398.

²⁹ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 234-235.

kapitulacije preko njemačkoga poslanika Siegfrieda Kaschea u Zagrebu uputio Anti Paveliću izjavu u kojoj „Njemački Reich jamči neograničenu nezavisnost Hrvatske, uključujući tu cijelu hrvatsku jadransku obalu” te naputke za sadržaj proglašenja kojim će se vezano uz to Pavelić obratiti narodu. U noći s 8. na 9. rujna Pavelić je prema naputcima u proglašenju istaknuo da kapitulacijom prestaju vrijediti obveze NDH prema Kraljevini Italiji iz „nametnutih ugovora“. Pod nametnutim ugovorima mislilo se na rimske ugovore što je potvrđeno Državnopravnom izjavom o razrješenju rimskih ugovora od 10. rujna. Prema odluci njemačkih vrhova vlasti NDH nije mogla položiti pravo na teritorije koje je Kraljevina Italija pripojila po ugovoru iz Rapalla, a to se izričito odnosilo na Istru i Rijeku jer su za njih imali druge planove.³⁰ Nakon službenih objava njemačke oružane snage odigrale su dominantnu ulogu i u postupku razoružavanja talijanske vojske i preuzimanja vlasti³¹, a to je bila posljedica deficita oružanih snaga NDH uslijed spomenute talijanske politike upravljanja istima.

Ovakav razvoj događaja za dubrovačko područje donio je dvije osnovne promjene. Prvo, čitavo dubrovačko područje postalo je dio njemačkoga okupacijskoga prostora. Prema njemačkom vojno-teritorijalnom sustavu sve osim istočnih Konavala bilo je dio Feldkomandature Mostar koja je obuhvaćala Veliku župu Hum i VŽD.³² Istočne Konavle bile su dio Feldkomandature Cetinje u kojoj je bila direktna njemačka uprava.³³ Iako su kao teritorij iz rimskih ugovora trebale pripasti NDH njemačke vlasti njih su zajedno s Bokom Kotorskom odvojile. Kako svjedoči izvješće Ustaškog stožera Dubrava od 26. rujna 1943. već tada je bilo „mnogo znakova po kojima se dade zaključiti, da se naša vlast tamo i neće moći uzpostaviti.“ Štoviše taj dokument prenosi dio izvješća ratnih izvjestitelja Ulrich Stjepana i Lukačević Ljuba koji su se u to vrijeme našli u Herceg Novom te uvidjeli „da su posebne delegacije bokelja išle njemačkom zapovjedniku i tražile da se Boka ne pripoji Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“ pa je moguće pretpostaviti kako sudbinu istočnih Konavala nisu odredili samo njemački interesi.³⁴ Spor oko

³⁰ Oko Lastova i Palagruže koji su bili dio ugovora iz Rapalla njemačka strana nije stvarala problem, NDH ih je mogla prisvojiti. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 269. ; MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 217

³¹ JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 270.

³² Feldkomandatura je naziv za njemačku vojnu upravu i obavještajnu sustav. MIROŠEVIĆ, “Velika župa Dubrava od kapitulacije Italije”, 419.

³³ MIROŠEVIĆ, “Velika župa Dubrava od kapitulacije Italije”, 415.

³⁴ HR-HAD-223, kutija 203, 3553 IV.O./43, Izvješće o prilikama na području stožera Dubrave od 26. 9. 1943.

toga je riješen tek u svibnju 1944. kada je NDH formalno dobila vlast nad istočnim Konavlima ali ne i Bokom Kotorskom dok ju u praksi ni tada nije potpuno provodila.³⁵

Druga promjena bila je objedinjene čitavoga dubrovačkoga teritorija (bez istočnih Konavala do svibnja 1944.) u jednu državu, NDH te jednu upravno-teritorijalnu jedinicu, VŽD čije je središte i dalje ostao Dubrovnik. Prema Zakonu o upravi u oslobođenim krajevima gdje god je bilo moguće novi teritoriji trebali su se priključiti postojećim župama pa se to dogodilo s Mljetom, Korčulom i Lastovom koji su postali dio VŽD.³⁶ Mljet je postao dio Kotarske oblasti Dubrovnik, a Korčula i Lastovo su činili novoosnovanu Kotarsku oblast Korčula.³⁷ Međutim, do ovoga stanja došlo se postepenim zauzimanjem teritorija koja je završilo na kraju prosinca 1943. o čemu će više biti riječi u sljedećem potpoglavlju.

Vlast NDH na dubrovačkom području imala je ponovno simbolični značaj, pratili su ju jednaki problemi i ograničene ovlasti kao za talijanske okupacije. O apsolutnoj nadmoći Nijemaca svjedoči izvješće Ustaškog stožera Dubrava od 26. rujna 1944. upućeno preko Zapovjedništva Ustaše Glavnog ustaškog stana Ministarstvu unutarnjih poslova NDH. U njemu se ističe: „Trebalo bi već jednom stati na čisto s time da državnu politiku osobito unutarnju moraju u ovoj državi voditi Hrvati. Nije izključeno, da se ta politika mora voditi obćim načelima i prilikama, koje će sugerirati Nijemci, koji i nose glavni teret borbe i na ovom području, ali sve ostalo bi se trebalo prepustiti trieznim hrvatskim ljudima.“³⁸ Iz rečenog se uviđa kako su Nijemci zahvaljujući svojoj vojnoj snazi i vojnim slabostima NDH ostvarivali ne samo vojnu već i civilnu vlast. U skladu s tom vojnom nadmoći oružane snage NDH bile su pod njemačkom komandom.³⁹ Od njemačkih snaga tu su bili dijelovi 118. lovačke divizije i 7. SS divizije Princ Eugen koja je tijekom 1944. zamijenjena „Vražjom“ 369. legionarskom divizijom.⁴⁰ Ovlasti javnoga reda i mira dijelile su se između redarstvenih organa VŽD i Feldkomandature te podređene joj Platzkomandature Dubrovnik, slučajevi samovolje njemačkih organa nisu bili iznimka.⁴¹

³⁵ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 279-280.

³⁶ JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 270.

³⁷ MIROŠEVIĆ, “Organizacija uprave u Velikoj župi Dubrava”, 555.

³⁸ HR-HAD-223, kutija 203, 3553 IV.O./43, Izvješće o prilikama na području stožera Dubrave od 26. 9. 1943.

³⁹ MIROŠEVIĆ, “Velika župa Dubrava od kapitulacije Italije”, 419.

⁴⁰ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 54, 73.; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda* (dalje: ZNOR), tom V, knj. 26, 80.

⁴¹ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 248- 250. ; MIROŠEVIĆ, “Organizacija uprave u Velikoj župi Dubrava”, 566-567.

Ograničavanje kretanja koje je i prije bilo prisutno dobilo je novu dimenziju njemačkim prisilnim deportacijama stanovništva s obale. S tom praksom započeli su 1944. s ciljem udaljavanja borbena sposobnoga stanovništva koje bi moglo postati dio NOP-a i time opasnost za stabilnost njemačke vlasti i obrane.⁴² Sve se provodilo pod parolom mobilizacije za rad u drugim krajevima međutim mobiliziranim je bilo zabranjeno vratiti se u svoja mjesta i na obalu općenito.⁴³ O radikalnom opsegu deportacija, odnosno mobilizacija svjedoči primjer općine Ston gdje je u jednom navratu deportirano „oko 200 muškaraca od 13 do 65 i više godina“, a čitavo stanovništvo jednoga sela je iseljeno i premješteno u okolna mjesta.⁴⁴ Dakle, ovom mjerom bile su pogođene i generacije koje nisu bile vojno, a niti radno sposobne. U takvim okolnostima stvaralo se ozračje javne nesigurnosti, bez radno sposobnoga ljudstva privreda se zaustavljala te su se zaoštravali odnosi stanovništva i organa vlasti VŽD koji im nisu mogli pružiti zaštitu.⁴⁵

3.2. SUKOBI ZA TERITORIJU

Uz Njemačku i NDH u ljeto i jesen 1943. teritorijalne pretenzije prema obali i otocima imali su i partizani. Josip Broz Tito Dalmaciju je gledao kao potencijalnu lokaciju preko koje se može ostvariti suradnja sa saveznicima u ratnim djelovanjima.⁴⁶ Stoga je cilj bio kontrolirati ju, osigurati za pristizanje savezničke materijalne pomoći iz Italije te njihovo moguće iskrcavanje. Interes za Dalmacijom proizlazio je i iz činjenice da je bila dobar izvor ljudstva za mobilizaciju s obzirom da je tamošnje stanovništvo, posebno s otoka, u maloj mjeri bilo u jedincima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (dalje: NOVJ).⁴⁷ Zbog toga se i NOVJ nakon zaključka o mogućoj kapitulaciji Kraljevine Italije pripremala za taj trenutak i razoružavanje talijanske vojske. Na sjednici Vrhovnoga štaba (dalje: VŠ) NOV I POJ od 15. srpnja 1943. odlučeno je kako se veće vojne snage neće uputiti u Srbiju, već bliže talijanskim trupama.⁴⁸ Uslijedilo je relociranje i brojčano jačanje snaga na zapadnom dijelu jugoslavenskoga ratišta, osnivanje novih partizanskih odreda (dalje: PO), grupa bataljuna i ostalih potrebnih formacija.⁴⁹

⁴² ANIĆ, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941.-1945.)*, 106-107.

⁴³ HR-HDA-1912, NOV-38/5494 44, Izvještaj Okružnog komiteta KPH političkom komesaru XXVI. Divizije NOVJ., 21. 3. 1944.; MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 291-292

⁴⁴ HR-HDA-1502, kutija 22, t.407/44, Evakuacija muškaraca u občini Ston izvještaj Kotarske oblasti Dubrovnik Velikoj župi Dubrava, Dubrovnik 23. 3. 1944.

⁴⁵ MIROŠEVIĆ, „Organizacija uprave u Velikoj župi Dubrava”, 569.

⁴⁶ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 53.

⁴⁷ *Isto*, 378.

⁴⁸ *Isto*, 166.

⁴⁹ *Isto*, 167-168.

U trenutku kapitulacije partizani su dijelove teritorija koje će napasti birali prema tome gdje nema ili gdje su malobrojne snage NDH i Njemačke. Naime, zbog nedovoljne brojnosti njemačkih vojnih snaga za istovremene akcije na čitavom teritoriju, one su najprije bile koncentrirane oko većih mjesta i gradova na obali pa su otoci i čitav prostor između većih centara bili otvoreni za nesmetano partizansko preuzimanje vlasti.⁵⁰ Oružane snage NDH pritom zbog svoje malobrojnosti nisu predstavljale smetnju. Navedeno se na dubrovačkom području ogledalo na sljedeći način. Njemačke postrojbe su najprije prodrle u Dubrovnik gdje su Talijani s područja VŽD imali „prijane skoro sve snage“ kako bi se tim putem izvukli. Radilo se o „nekoliko desetaka tisuća Talijana“.⁵¹ Istovremeno su njemačke snage izbile u Dubrovačko Primorje, a potom i u Konavle odakle su potiskivali talijanske vojnike. Razoružavanje je teklo sporije uslijed otpora dijela vojske u Dubrovniku i Konavlima pa je spomenutim prostorom ovladano zaključno s 16. rujna.⁵² Uslijed toga ranije orijentiranje prema otocima i Pelješcu nije bilo moguće pa su partizani tamo prvi djelovali. Pritom je dodatna olakotna okolnost za partizane bila slaba prometna povezanost Pelješca s kopnom pa je dolazak Nijemaca bio još sporiji. Faktor koji je omogućio brze uspjehe partizanskim snagama bilo je i postojanje manjih partizanskih skupina i ćelija Komunističke partije Hrvatske (dalje: KPH) na Pelješcu, Korčuli, Mljetu i Lastovu koje su mogle samostalno preuzeti vlast i započeti njenu organizaciju.⁵³ Na kraju, kao olakotna okolnost može se uzeti i euforija koja je u narodu nastala odlaskom Talijana zbog čega je mnoštvo pristupalo NOP-u i s vojnim jedinicama razoružavalo talijanske postrojbe.⁵⁴ U tom ozračju formirana je od novoga ljudstva s Korčule, Pelješca, Mljeta i Lastova Južnodalmatinska, kasnije XIII. dalmatinska brigada.⁵⁵

Dakle, paralelno s njemačkim razoružavanjem u Dubrovniku i okolici odvijalo se partizansko preuzimanje vojne i civilne vlasti na Mljetu, Šipanu, Olipi, Lastovu, Korčuli i Pelješcu.⁵⁶ Na Mljetu je to učinila tamošnja partijska ćelija i članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije (dalje: SKOJ). Nakon mirne predaje naoružanja od strane talijanskih vojnika i njihova

⁵⁰ ZNOR, tom II, knj. 10, 409, bilj 2.

⁵¹ HR-HAD-223, kutija 203, 3553 IV.O./43, Izvješće o prilikama na području stožera Dubrave od 26. 9. 1943.

⁵² HR-HAD-223, kutija 203, 3553 IV.O./43, Izvješće o prilikama na području stožera Dubrave od 26. 9. 1944.; MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 237-238, 243-244.

⁵³ FERENCA, *Partizani južne Dalmacije: trinaesta južnodalmatinska narodno-oslobodilačka udarna brigada*, 7, 9, 12-14.

⁵⁴ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 169-170.

⁵⁵ FERENCA, *Partizani južne Dalmacije*, 19.

⁵⁶ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 242.

napuštanja otoka uspostavili su Općinski Narodnooslobodilački odbor (dalje: NOO) kao organ narodne vlasti, započeli s mobilizacijom i organizacijom svakodnevnoga života.⁵⁷ Po istom principu stvar se odvijala i na ostalim lokacijama. Na Pelješcu i Šipanu s obzirom da oni nisu bili anektirani Kraljevini Italiji, već teritoriji NDH postojale su oružničke postaje pa su i one razoružavane. Po predaji oružja talijanske postrojbe su napustile Pelješac preko Korčule, a nakon toga su partizani preuzeli oružničke postaje Orebić, Trpanj, Janjina i Ston te u tim mjestima kao općinskim središtima osnovali Općinke NOO-e.⁵⁸ Osim manjih demonstracija oružnika u Stonu uglavnom se sve odvijalo bez otpora premda su uslijedili partizanski obračuni s potencijalnim pristašama protivničke strane, odnosno NDH.⁵⁹ Sudeći po memoarima Davora Jurišića, partizanskoga borca s Pelješca, praksa da “u revoluciji se uklanja sve ono što je sumnjivo“ te da „za male stvari se likvidira neprijatelj“ provodila se i prije i poslije kapitulacije Kraljevine Italije.⁶⁰ Na Šipanu je s Mljeta i Pelješca pristigla skupina partizana koji su uz pomoć prisutnih talijanskih vojnika razoružali oružničku postaju u znak preuzimanja vlasti. Skupina je na otoku ostavila samo stražu te ga je njemačka vojska već 18. rujna preuzela.⁶¹

Taj potez bio je prvi vjesnik njemačko-partizanskih konfrontacija, odnosno njemačkih ofenziva na dubrovačkom području. Uskoro se pokazalo da je nakon brze, od snaga suprotne strane neometane, uspostave kontrole zadatak zadržavanje iste bio puno teži te da mu prisutne snage NOV I POJ nisu bile dorasle. Njemačkoj vojsci je bilo važno ovladati Pelješcem i otocima radi osiguranja od savezničkoga iskrcavanja, sprječavanja pristizanja savezničke pomoći iz Italije za partizane, a za koju su srednjodalmatinski otoci bili pogodan pravac, te zbog stvaranje uvjeta za morsku vezu njemačkih snaga u Dalmaciji i Crnoj Gori putem koje bi se vršila opskrba.⁶² Već 22. rujna pokrenuta je oružana akcija kojom je zauzet Ston. Njemačke motorizirane jedinice koje su pripadale 14. SS puku divizije Princ Eugen su iz pravca Dubrovačkoga Primorja krenule na Ston, a partizani su se počeli povlačiti u smjeru Janjine. Linija obrane uspostavljena je par kilometara od Stona, od sela Duba do uvale Prapatno povezujući tako obe strane obale Pelješca. Ovim uspjehom su njemačke snage osigurale cestu Dubrovnik-Metković od partizana s Pelješca,

⁵⁷ *Isto*, 253.

⁵⁸ *Isto*, 246-247.

⁵⁹ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 247, 255.

⁶⁰ JURIŠIĆ, *Bolje je voljeti manje*, 18, 81.

⁶¹ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 254.

⁶² *ZNOR*, tom V, knj. 22, 782.; Pod srednjodalmatinskim otocima mislilo se na Korčulu, Mljet, Brač, Hvar, Šoltu, Lastovo i Vis. RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska udarna brigade*, 82.

a NDH je mogla ponovno uspostaviti svoju vlast i oružničku postaju u Stonu što se realiziralo 24. rujna.⁶³

Nakon relativno laganoga preuzimanja kontrole nad Šipanom i Stonom daljnji napredak njemačke vojske osjetno se usporio. Snage 7. SS divizije Princ Eugen su kopnenim putem od Stona pokušavale u dva navrata prodrijeti na Pelješac, ali bezuspješno. Zbog toga su 5. listopada primjenom drukčije taktike, desantom s mora pokušali djelovati u području luke Drače na sjevernoj obali Pelješca, no napad je odbijen i prije nego su se jedinice iskrcale na obalu.⁶⁴ Usljedilo je zatišje koje su obe strane koristile za jačanje i organiziranje svojih snaga za nove borbe. Novoformirana Južnodalmatinska brigada s nazivom XIII. dalmatinska postala je dio XXVI. divizije i VIII. korpusa NOVJ. Za operativno područje dobila je Pelješac, Korčulu, Mljet i Lastovo te joj je zadatak bila njihova obrana.⁶⁵ Radi stvaranja borbenoga iskustva brigada je izvela napade na Šipan i Lopud koji su rezultirali zarobljavanjem vojnika i prijeko potrebnih materijalnih sredstava.⁶⁶ Ipak, svi Elafitski otoci su do kraja listopada postali dio njemačkoga okupacijskoga područja i državnoga teritorija NDH.⁶⁷ S druge strane, pripreme njemačke vojske bile su obilježene izradom operativnoga plana Herbstgewitt (Jesenja oluja) koji je kao „akcija čišćenja“ teritorija od partizana bio usmjeren na zauzimanje srednjodalmatinskih otoka i Pelješca.⁶⁸ Prvi dio toga plana, Jesenja oluja I za cilj je imao zauzimanje poluotoka Pelješca. Planom je bilo predviđeno da napad izvrše dijelovi 13. i 14. puka 7. SS divizije Princ Eugen u periodu od 22. do 25. listopada.⁶⁹

Dvostrani napad njemačkih snaga započeo je 23. listopada. Morskim putem iz luke Ploče i Metkovića njemačke snage su prispjele u uvale Osobljava, Crikvica i Kunava na središnjem dijelu sjeverne obale poluotoka. Prema ocijeni Štaba XXVI. divizije zbog neopreznosti boraca XIII. brigade koji su bili na položajima u tom području njemačke postrojbe istoga su dana zauzele Kunu, Osobjavu i Pijavičino u unutrašnjosti poluotoka. Usljed toga prijetili su i zauzimanju općinskoga središta Janjine.⁷⁰ Istovremenim djelovanjem iz pravca Stona njemačke

⁶³ FERENCA, *Partizani južne Dalmacije*, 21.; MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 247.

⁶⁴ ZNOR, tom V, knj. 20, 205-206.

⁶⁵ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 55,63.; FERENCA, *Partizani južne Dalmacije*, 22.

⁶⁶ ZNOR, tom V, knj. 21, 75.

⁶⁷ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 255, 300.

⁶⁸ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 82.; ZNOR, tom V, knj. 22, 782.

⁶⁹ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 64.; RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 53.

⁷⁰ ZNOR, tom V, knj. 20, 602.

jedinice su ugrožavale Janjinu i s druge strane čime su stvoreni uvjeti za okruženje partizanskih snaga koje su se nalazile između Stona i Janjine⁷¹ pa su se one povukle morskim putem na zapadni dio poluotoka.⁷² Tim potezom partizani su izgubili kontrolu nad 2/3 Pelješca. Zapadnu trećinu poluotoka su zatim branili s linije Prapatna-Oskorušno-Podobuče koja se tako protezala od sjeverne do južne obale.⁷³

Nijemci su nastavili kontinuirano nizati uspjehe, probili su liniju obrane te došli do vrhova iznad Orebića. Njihov prodor bio je popraćen stradanjem civilnoga stanovništva, njihovih domova i mjesne imovine koja je pljačkana i paljena.⁷⁴ Kako dva bataljuna XIII. brigade⁷⁵ nisu mogla zaustaviti napade, a Štab XXVI. divizije je pod svaku cijenu htio zadržati Pelješac u međuvremenu je odlučeno slanje vojne pomoći. Pristigla su tri bataljuna I. dalmatinske brigade.⁷⁶

Po dolasku pojačanja Titove snage su 29. listopada izvele prvi protunapad⁷⁷ pa je i njemačkim postrojbama poslano pojačanje, dijelovi 750. puka 118. lovačke divizije.⁷⁸ Do 3. listopada I. i XIII. brigada su u protunapadima uspjele odbaciti Nijemce otprilike na položaje koje su imali prvoga dana. U tim frontalnim borbama po brdima Pelješca obostrani gubitci bili su veliki, samo 1. i 2. listopada njemačka vojska imala je 160 izbačenih iz stroja, a I. i XIII. brigada 80. U takvoj situaciji XIII. brigada bilježila je dezerterstva svojih boraca, njih čak 50.⁷⁹ Isto se nastavilo narednih dana uz pomake linija koji su bili kratkotrajni te ograničenoga opsega.⁸⁰ Zbog toga, ali i zbog njemačkih napada na Makarsko primorje 10. listopada iz Štaba VIII. korpusa stigla je naredba za napuštanje Pelješca. Potajno noću 11. listopada u Makarsko primorje su se prebacili bataljuni I. brigade kako bi se tamo dalje borili, a bataljuni XIII. brigade su prebačeni na Korčulu.⁸¹ Time je za partizane Pelješac bio izgubljen, a Nijemci su kraj oružane akcije označili

⁷¹ *Isto*, 603.

⁷² FERENCA, *Partizani južne Dalmacije*, 25.

⁷³ *ZNOR*, tom V, knj. 20, 603.

⁷⁴ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 257-259.; *ZNOR*, tom V, knj. 20, 603.

⁷⁵ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 64.

⁷⁶ *ZNOR*, tom V, knj. 20, 603.

⁷⁷ *ZNOR*, tom V, knj. 21, 599.

⁷⁸ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 63.; *ZNOR*, tom V, knj. 21, 603, 606.

⁷⁹ *ZNOR*, tom V, knj. 21, 530.

⁸⁰ *Isto*, 140-141, 523-526.

⁸¹ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 256.; *ZNOR*, tom V, knj. 21, 526.

14. listopada kada su ušli u Orebić.⁸² Nakon toga na poluotoku se stacionirao njemački 750. puk 118. lovačke divizije.⁸³

Sve sljedeće etape njemačke vojne operacije Jesenja oluja ticale su se otoka. Jesenja oluja II planirana je za 22. prosinca s ciljem zauzimanja Korčule snagama 750. puka 118. lovačke divizije i bataljunom obalskih lovaca Brandenburg. Nakon nje slijedila je operacija Jesenja oluja III planirana za 24. prosinca, a kojom bi I. bataljun 750. puka 118. divizije ovladao Mljetom.⁸⁴ Planiranje oružane akcije na Lastovo bilo je odgođeno dok se ne vide ishodi ofenziva na otoke bliže obali i hoće li nakon njih biti dovoljno dostupnih pomorskih snaga.⁸⁵

Partizanima je bilo jasno da će Nijemci pokušati ostvariti svoje pretenzije na srednjodalmatinske otoke. Stoga su 16. listopada formirali Operativni štab za obranu otoka za što bolju organizaciju. Vodile su ga Mornarica NOVJ i XXVI. divizija. Jedan od tri operativna sektora bio je Mljet-Korčula-Lastovo.⁸⁶ U sklopu priprema radilo se na obuci boraca, gradnji bunkera, uspostavljanju radijskih i telefonskih veza. Flotila je redovito patrolirala morskim kanalima radi pravovremenoga uočavanja opasnosti i napada. Raspored ljudstva bio je po principu linijske obrane, snage su bile raspoređene cijelom dužinom obale otoka. Svaka uvala bila je osigurana automatskim oružjem i manjim brojem boraca, dok su unutrašnjosti otoka samo osiguravane važnije ceste i raskrižja što se kasnije na Korčuli pokazalo kao greška.⁸⁷ Uz sve to planirali su se i manji napadi na teritorije pod kontrolom Nijemaca, a jedan takav planiran je s Korčule na Pelješac.⁸⁸

Pripreme za taj napad zaustavio je početak njemačke ofenzive u jutro 22. prosinca. Ofenziva je postrojbe NOV I POJ koje su se nalazile na otoku (XIII. dalmatinska brigada bez dvije čete I. bataljuna, I. prekomorska brigada i Korčulanski PO)⁸⁹ iznenadila. Do toga zaključka dovode dva podatka. Prvi, dio postrojbi ofenzivu je dočekaio izvan dodijeljenih im položaja, u premještajima radi napada na Pelješac.⁹⁰ Drugo, Srećko Manola, član Operativnoga štaba za obranu otoka je u

⁸² ZNOR, tom V, knj. 21, 647, 649.

⁸³ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 69.

⁸⁴ *Isto*, 82.

⁸⁵ *Isto*, 83.

⁸⁶ *Isto*, 69-70.

⁸⁷ ZNOR, tom V, knj. 22, 244-245.

⁸⁸ ZNOR, tom V, knj. 23, 238.

⁸⁹ ZNOR, tom V, knj. 23, 77-78. ; RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 83.

⁹⁰ ZNOR, tom V, knj. 23, 24, 80.

svom iskazu tijekom istrage o događajima na Korčuli naveo kako je ne vidjevši potrebe da boravi na Korčuli, odnosno ne očekujući napad 21. prosinca otišao na Hvar.⁹¹ Prvoga dana napada njemačke postrojbe koje su krenule s Pelješca su po iskrcavanju u tri uvale na sjeveroistočnom dijelu obale otoka –Samograda, Kneza i Banja, zauzele gotovo cijeli istočni dio otoka što je uključivalo grad Korčulu i Pupnat, a zbog jakoga prodora za obranu su bile aktivirane i rezerve XIII. brigade.⁹² Taj dan ukazao je da je usprkos vršenim pripremama u redovima NOVJ bila slaba organizacija i disciplina. Za primjer, četa I. prekomorske brigade koja se nalazila u Račišću nedaleko od uvale Samograda je ignorirala upozorenja o prodoru Nijemaca pa je napadnuta iz neposredne blizine u dvorištu zgrade gdje je boravila.⁹³ Isto tako, raštrkani linijski raspored vojske i artiljerije onemogućio je brzo premještanje i grupiranje ljudstva, ali i topova na točke odakle se neprijatelju može nanijeti šteta pa ona nije ni nanesena.⁹⁴

Sljedećega dana središte borbi s obale je prebačeno u unutrašnjost otoka, snage 750. puka su uz pomoć tenkova od Pupnata prodrle do pred Čaru.⁹⁵ Njemačkom lakom napredovanju pridonijelo je partizansko ne provođenje mjera za obranu unutrašnjosti, ceste nisu bile srušene ni prije ni uslijed njemačkoga iskrcavanja na otok, a onda i rasulo koje je nastalo među postrojbama na liniji obrane.⁹⁶ Pojačanje od dva bataljuna I. dalmatinske brigade iz rezerve na Hvaru, s komandantom XXVI. divizije Nikom Martinovićem i ostalim članovima Operativnoga štaba za obranu otoka prispijelo je na Korčulu 24. prosinca.⁹⁷ Borbe su se vodile na cesti od Čare do Smokvice te su partizani uspješno odbili njemački napad ka Smokvici. No, uspjeh su zasjenila dva događaja. Tijekom borbi je ranjen komandant divizije uslijed čega je preminuo par dana kasnije. Također, za to vrijeme dio njemačkih snaga iskrcao se na jugozapadni dio obale u uvalu Karbuni koju je branio samo jedan vod. Od tamo su brzo mogli doći do Vele Luke i tako zauzeti zapadnu obalu otoka i s leđa ugroziti većinu partizanskih snaga.⁹⁸

Shodno tomu taj događaj je označio uspješan ishod njemačke ofenzive i završetak sukoba. Po saznanju o iskrcavanju u Karbunima partizanske postrojbe su započele s povlačenjem s otoka. Peti

⁹¹ HR-HDA-1912, NOV-38/5487 44, Važnije bilješke iz saslušanja druga Manole u vezi akcije na Korčuli, 15. 2. 1944.

⁹² *ZNOR*, tom V, knj. 23, 80-81.

⁹³ *Isto*, 80.

⁹⁴ *Isto*, 79, 80, 85.

⁹⁵ *ZNOR*, tom V, knj. 23, 82.

⁹⁶ HR-HDA-1908, NOV-37/5370 44, Zapisnik o pripremama i borbama 13. brigade za odbranu otoka Korčule.

⁹⁷ *ZNOR*, tom V, knj. 23, 24, 83.

⁹⁸ *Isto*, 83.

pomorsko-obalni sektor bio je zadužen za organizaciju i provedbu povlačenja. Međutim, uz već ranije dogovoren zbjeg stanovništva za noć s 24. na 25. prosinca i ne pristizanja dovoljnoga broja plovila plan izvlačenja nije se mogao u potpunosti provesti zbog čega je dio ljudstva ostao na otoku. Izvlačenje je trajalo još osam dana.⁹⁹ Dio snaga nije uspio napustiti otok, dok je dio namjerno ostao. Radilo se o dezerterima i onima koji vođeni lokal patriotskim osjećajima nisu bili voljni dalje se boriti na drugim dijelovima jugoslavenskoga ratišta, no i oni su smatrani dezerterima.¹⁰⁰ Lokal patriotizam bio je protivan moralnim vrijednostima NOP-a koje su proizlazile iz njegovoga komunističkoga karaktera, bratstvu i jedinstvu te jugoslavenskom patriotizmu.¹⁰¹ Prema tome, takvi postupci donekle se se mogli očekivati od novih pripadnika pokreta koji nisu imali izgrađen politički profil, kako se to već događalo na Pelješcu no, značajno je kako je među onima koji su ostali bilo dosta partijsko-političkih rukovodioca vojnih postrojbi i rukovoditelja SKOJ-a.¹⁰² Partizani su na Korčuli imali velike gubitke u ljudstvu i materijalu, a težini poraza doprinosila je činjenica da je suprotna strana prošla s minimalnim gubitnicima pa se u kontekstu toga na Korčulu gledalo kao jedan od najvećih poraza NOVJ o kojima je onda provedena istraga u organizaciji Oblasnoga komiteta KPH za Dalmaciju,¹⁰³ a što ukazuje na centralno mjesto partije u NOP-u.

Kako bi se spriječio scenarij Korčule na Mljetu, iste noći s 24. na 25. prosinca je naređeno povlačenja snaga, čete I. bataljuna XIII. brigade i Orjenskoga PO. Međutim ni to povlačenje nije odrađeno potpuno uspješno jer su tamošnje snage umjesto da se prema zapovijedi povuku na kopno između Stona i Dubrovniku krenule za Vis što je uzrokovalo dodatna stradanja.¹⁰⁴ Na koncu je Mljet zauzeo bataljun 750. puka 118. lovačke divizije 31. prosinca.¹⁰⁵ S obzirom da se na Lastovo nisu nikad uputile niti postrojbe NDH niti njemačke vojske¹⁰⁶ s Mljetom je završen njemačko-partizanski sukob za dubrovačko područje, odnosno prvi partizanski pokušaj uspostave vlasti na dubrovačkom području. Gledano iz drugoga kuta time je završena uspostava

⁹⁹ *Isto*, 83- 84.

¹⁰⁰ *ZNOR*, tom V, knj. 23, 24, 85.; *ZNOR*, tom IX, knj. 5, 448.

¹⁰¹ *ZNOR*, tom IX, knj. 6, 755.

¹⁰² HR-HDA-1912, NOV-38/5488 44, Izvještaj politoodjela XXVI. divizije VIII. korpusa Centralnom komitetu KPJ, 30.1.1944.

¹⁰³ HR-HDA-1912, NOV-38/5488 44, Izvještaj politoodjela XXVI. divizije VIII. korpusa Centralnom komitetu KPJ, 30.1.1944.; HR-HDA-1912, NOV-38/5487 44, Važnije bilješke iz saslušanja članova štaba Mornarice u vezi akcije na Korčuli, 28. 1.1944.

¹⁰⁴ *ZNOR*, tom V, knj. 23, 84.

¹⁰⁵ *Isto*, 652.

¹⁰⁶ ANIĆ, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941.-1945.)*, 43.

njemačkoga okupacijskoga sustava na čitavom dubrovačkom području. Uslijed toga svoju je vlast mogla uspostaviti i NDH što je učinjeno osnivanjem kotarske oblasti i općinskih poglavarstava na Mljetu i Korčuli tijekom siječnja 1944. godine.¹⁰⁷

4. NOV I POJ NA DUBROVAČKOM PODRUČJU DO RUJNA 1944. GODINE

4.1. ANALIZA SNAGA

Osim što je s kapitulacijom Kraljevine Italije došlo do njemačko-partizanskoga sukoba za dubrovačko područje, došlo je i do prvoga značajnoga priljeva ljudstva toga područja u NOV I POJ. Naime, do rujna 1943. kao jedine vojne snage na dubrovačkom području postojali su Korčulanski PO i Pelješki PO.¹⁰⁸ Njihovu jezgru u svakom trenutku je činilo 40 do 50 osoba, dok je ostalo ljudstvo slano u druge postrojbe na Biokovo.¹⁰⁹ Sibe Kvesić navodi kako je s Pelješca poslano 110, a s Korčule 335 boraca.¹¹⁰ Odaziv ljudstva južno od Pelješca bio je vrlo nizak. U Konavlima je 1941. zabilježen odlazak 9 članova Partije u crnogorske brigade kojima su gravitirali.¹¹¹ Dok je u travnju 1942. pokušaj osnivanja čete od stanovništva Dubrovnika i okolice propao. U korespondenciji Mate Bilobrka, instruktora Pokrajinskoga komiteta KPH za Dalmaciju, koji je radio na njenom osnivanju zabilježeno je kako su „u jedan mjesec dana poslana samo četiri čovjeka“ te da nisu uspjeli sastaviti niti vod.¹¹² Takav odaziv nastavljen je sve do rujna 1943., iz grada Dubrovnika je od neuspjeloga formiranja čete pa do tada 25 osoba pristupilo redovima NOV I POJ.¹¹³ I prema brojnom stanju Partije Korčula s 91 članom i Pelješac s 33 člana 1941. su prednjačili naspram Dubrovnika čiji je malobrojni Mjesni komitet KPH uspio izgubiti vezu s Pokrajinskim.¹¹⁴ Bez obzira na rečeno, s dozom sumnje treba gledati na simpatije dijela Pelješčana prema NOP-u i komunizmu. Naime, postoje naznake kako je već u tom periodu NOP represivnim mjerama sakupljao simpatizere i članove. Prema jednom od opisa

¹⁰⁷ MIROŠEVIĆ, “Organizacija uprave u Velikoj župi Dubrava”, 550.

¹⁰⁸ Korčulanska partizanska četa i Pelješka partizanska četa u odrede su prerasle 1943. godine. ANIĆ, *Antifašistička Hrvatska*, 89.; KVESIĆ, *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*, 582, 590.

¹⁰⁹ FERENCA, *Partizani južne Dalmacije*, 8, 11.

¹¹⁰ KVESIĆ, *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*, 383, 590, 678.

¹¹¹ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 141.

¹¹² KVESIĆ, *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*, 209-210.

¹¹³ *Isto*, 211.

¹¹⁴ FERENCA, *Partizani južne Dalmacije*, 8-9.; MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 138.

stanja 1942. „cijeli je poluotok zaražen komunizmom, više od straha pred terorom partizana nego iz uvjerenja“.¹¹⁵ Da se nije uvijek radilo o svojevolumnom pridruživanju potvrđuju i sjećanja partizana Davora Jurišića s Pelješca koji navodi da je skojevac postao po naredbi komunističkoga predstavnika s Pelješca Ivana Mordina Crnog.¹¹⁶ Ako je vjerovati iskazima koje je organima VŽD od svibnja do srpnja 1943. dalo oko 20 osoba koje su napustile pelješke partizane izvorno su im se bili pridružili samo iz straha pred talijanskim kaznenim ekspedicijama.¹¹⁷ Prema tome, svi izneseni podaci upućuju na zaključak kako ovaj južni dio Hrvatske, izuzev Korčule, tada nije pokazivao pretjeranu privrženost ni vojnoj ni političkoj domeni NOP-a.

Stanje se od rujna 1943. počelo mijenjati. Do rujna 1944., kad je počela presudna ofenziva na dubrovačko područje, zabilježen je odlazak ljudstva s čitavoga dubrovačkoga područja u nekoliko vojnih postrojbi. Postrojbe u koje su pristupali određivalo je nekoliko elemenata. Najprije brojnost boraca u kontekstu mogućnosti formiranja novih odreda, bataljuna ili brigada te potreba za popunjavanjem postojećih, a iznad toga pitanje operativne nadležnosti na teritoriju. To je značilo da se stvaraju vojne jedinice ili odlazi u postojeće u okviru vojno-organizacijske cjeline u čijim je djelokrugu teritorij. Vezano uz to, dubrovačko područje imalo je specifičan status. Do osnivanja korpusa Pelješac s Mljetom, Korčulom i Lastovom je bio unutar operativnoga područja IV. operativne zone, a kopno od Neum-Kleka do Konavala je bilo podređeno Operativnom štabu za Hercegovinu i južnu Dalmaciju.¹¹⁸ Teritorij IV. operative zone u listopadu 1943. je ukidanjem iste potpao pod novoosnovani VIII. korpus NOVJ, a to je uključivalo Pelješac, Mljet, Lastovo i Korčulu koji su postali operativno područje XXVI. divizije VIII. korpusa NOVJ.¹¹⁹ Ostatak dubrovačkoga područja stavljen je pod II. korpus NOVJ kada je osnovan u rujnu 1943., postao je dijeljeno operativno područje XXIX. hercegovačke divizije i II. dalmatinske udarne brigade koja je pripadala Primorskoj operativnoj grupi.¹²⁰ Težina ove podjele bila je u tome što je VIII. korpus bio pod upravom Generalnoga Štaba Hrvatske, a II. korpus

¹¹⁵ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 169.

¹¹⁶ JURIŠIĆ, *Bolje je voljeti manje*, 29.

¹¹⁷ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 207-208.

¹¹⁸ ANIĆ, *Antifašistička Hrvatska*, 78.

¹¹⁹ *Isto*, 172.

¹²⁰ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 308.; *ZNOR*, tom IV, knj. 22, 148-149.

Generalnoga Štaba Crne Gore. Ipak, valja naglasiti da je podjela vrijedila isključivo u vojnoj domeni dok je u političkoj domeni nadležnost na cijelom teritoriju pripadala KPH.¹²¹

Sukladno tomu novi borci su odlazili u postrojbe u nadležnosti obaju korpusa. U najvećoj mjeri u navedenom periodu su upućivani u XXVI. diviziju točnije njenu XI. i XIII. dalmatinsku brigadu, zatim u lokalne partizanske odrede od kojih se onda formirala Grupa južnodalmatinskih otočkih odreda te II. dalmatinsku udarnu brigadu iz Primorske operativne grupe.

Najprije je u rujnu 1943. bio veliki priljev stanovništva s Pelješca, Korčule, Mljeta i Lastova, ljudstva je bilo ne samo za formiranje jedne brigade, već i popunu drugih. Bio je to rezultat mobilizacijskoga učinka kapitulacije Kraljevine Italije ali i obvezne mobilizacije koja je stupila na snagu par dana nakon uspostave partizanske vlasti i obuhvaćala muškarce od 18 do 40 godina.¹²² Da se radilo o većinski dobrovoljnoj mobilizaciji potvrđuje osvrt Centralnoga komiteta Komunističke partije Jugoslavije (dalje: KPJ) o tada provedenoj mobilizaciji u cijeloj Dalmaciji gdje se navodi da je bila „uglavnom na bazi dobrovoljnosti“ te kako je većina boraca „svjesno i iskreno pristupila narodno-oslobodilačkoj borbi“.¹²³ Dobrovoljnom mobilizacijom smatralo se samosvjesno prijavljivanje muškaraca i žena bilo koje dobi,¹²⁴ ali i odazivanje na poziv za obveznu mobilizaciju koja je na snazi.¹²⁵ Centralni komitet KPJ je tumačio kako je razlog velikoga odaziva ljudstva novo rašireno gledište da je narodno-oslobodilačka vojska snaga koja je sposobna izvojevati konačnu pobjedu u ratu te shvaćanje da se pobjeda ne može osigurati bez oružane borbe i njihova sudjelovanja u njoj.¹²⁶ Ipak većina novih boraca bila je samo antitalijanski, odnosno antifašistički, a ne i komunistički raspoložena.¹²⁷

Od mobiliziranoga ljudstva je u Janjini u rujnu 1943. formirana XIII. dalmatinska brigada, prva i jedina brigada koja je formirana na dubrovačkom području. Ivo Ferencica navodi kako je prema zapisu Ivana Mordina Crnog, jednog od glavnih peljeških partizana i člana Oblasnoga komiteta KPH za Dalmaciju, ona tada brojila oko 1150 ljudi, dok je prema Nikoli Aniću imala 1350

¹²¹ ANIĆ, *Antifašistička Hrvatska*, 78.

¹²² FERENCA, *Partizani južne Dalmacije*, 17.

¹²³ ZNOR, tom IX, knj. 5, 356, 358.

¹²⁴ MIHAJLOVSKI, “Stvaranje i uloga vojnopozadinskih organa (VPO) u NOR-u”, 25- 26.

¹²⁵ ZNOR, tom IX, knj. 5, 90.

¹²⁶ *Isto*, 356.

¹²⁷ ANIĆ, *Antifašistička Hrvatska*, 109.

boraca.¹²⁸ Brigada je odmah bila stavljena pred iskušenja u borbama na Korčuli i Pelješcu. Teške borbe bile su praćene pogibelji i dezerterstvom ljudstva. Samo tijekom borbi na Pelješcu, kako je ranije istaknuto, 50 boraca je dezertiralo, a tamo su bila dva od četiri bataljuna što upućuje na to da je postojao određen broj onih koji nisu postali dio Titovih snaga jer su to željeli. Svakako za dio dezertera kao razlog se može uzeti i strah od iskustva bitki i teškoga života na ratištu u gladi i hladnoći te strah od napuštanja svoga doma, no to samo potvrđuje gore iznesenu tvrdnju da su novi borci bili privrženi ideji antifašizma, ali ne i komunizma, odnosno da nisu bili politički izgrađeni i time spremni žrtvovati se za NOP.¹²⁹ S porazom na Korčuli brigada je završila svoj ratni put na dubrovačkom području, prebačena je na Hvar pa Vis te je brojila oko 500 boraca.¹³⁰ Drugim riječima izgubila je do kraja 1943. više od pola svoga ljudstva. Zatim je u siječnju 1944. prebačena na kopno gdje je postala dio IX. divizije VIII. korpusa NOVJ te se tamo popunjavala ljudstvom drugih područja. Kao dio IX. divizije brigada je završila svoj ratni put kada je odlukom Vrhovnog štaba od 15. ožujka 1945. rasformirana.¹³¹

Od drugoga dijela tada mobiliziranih vršila se popuna Bikovskoga PO, odnosno XI. dalmatinske brigade koja je iz njega formirana 2. listopada 1943. na Biokovu kao dio XXVI. divizije.¹³² Taj odred i kasnije brigada bili su logičan odabir jer su borci Pelješca i otoka od prije gravitirali Biokovu. Plan je bio da se od novo mobiliziranih i dijela boraca iz XIII. brigade formira cijeli bataljun XI. brigade, no kako je počela njemačka ofenziva na Pelješac taj plan je kao preambiciozan zaustavljen.¹³³ Bez obzira na to ljudstvo je nastavilo odlaziti u XI. brigadu u različitim intervalima. Primjerice, 5. listopada je 100 boraca iz XIII. brigade pristupilo redovima Jedanaeste.¹³⁴ Isto tako, u monografiji *Jedanaesta dalmatinska brigada* stoji kako je 35 dobrovoljaca otišlo u nju kada je četa njenoga 2. bataljuna u veljači 1944. došla na Lastovo kako bi organizirala obranu toga otoka.¹³⁵ Na kraju je ukupno između 560 i 570 osoba s dubrovačkoga područja do završetka rata ušlo u brigadu.¹³⁶ Od toga većina u periodu od početka rujna 1943. do

¹²⁸ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 49.; FERENCA, *Partizani južne Dalmacije*, 13, 19-20.

¹²⁹ MIHAJLOVSKI, "Stvaranje i uloga vojnopozadinskih organa (VPO) u NOR-u", 25.

¹³⁰ ZNOR, tom V, knj. 23, 85, 241.

¹³¹ ZNOR, tom V, knj. 24, 129, bilj. 6; ZNOR, tom V, knj. 39, 394, bilj 8.

¹³² RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 25.

¹³³ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 55.; ZNOR, tom IV, knj. 21, 78.

¹³⁴ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 55.

¹³⁵ *Isto*, 94.

¹³⁶ Ukupan broj boraca s dubrovačkog područja kao i točan broj boraca s određenog otoka ili mjesta navodi se više puta u monografiji brigade te varira u po nekoliko osoba stoga je u tekstu navedena okvirna brojka. *Isto*, 109, 479-600, 602.

kraja travnja 1944. (nakon desanta na Korčulu i Mljet), oko 8% su bili stari borci koji su vjerojatno prije rujna 1943. došli na Biokovu i u Bikovski PO pa su tako uvršteni u brigadu kada je osnovana, a samo 13 boraca pridružilo se nakon rujna 1944. godine. Više od polovice ih je bilo podrijetlom s Korčule, a ostali uglavnom s Pelješca, Mljeta i Lastova. Iz Dubrovačkoga Primorja, Konavala i Župe dubrovačke bilo ih je samo 12.¹³⁷

Kadar koji je pristupio u brigadu pokazao se kao kvalitetan, borben te odan NOP-u i liniji Partije. O tome svjedoče brojne rukovodeće dužnosti koje su u određenom periodu obnašale osobe s dubrovačkoga područja. Uglavnom se radilo o vojnim i partijskim funkcijama na razini četa, vodova i desetina brigade. Posebno treba istaknuti da je prvi komandir brigade bio Korčulanin Bogdan Pecotić, dok nije prebačen na tu dužnost u XIII. brigadu, te da je sekretar Štaba brigade bio Pelješčanin Ivoslav Šatara. Isto tako, da je bilo šest komandira četa (tri s Pelješca, dva s Korčule i jedan iz Konavala) i sedam politkomesara četa (po jedan s Mljeta i Pelješca te pet s Korčule).¹³⁸ Neki su na navedenim pozicijama bili kada je brigada u svibnju 1945. u Sloveniji bila na zadatku zaustavljanja povlačenja vojnika i civila iz NDH, njihovom zarobljavanju i likvidiranju.¹³⁹

Brigada je sudjelovala i u nekim oružanim akcijama na dubrovačkom području, no kao i XIII. dalmatinska brigada i sve ostale bila je operativna postrojba koja se kreće tamo gdje je potrebna. Stoga je bilo bitno imati partizanske odrede koji će konstantno boraviti na teritoriju kako bi izvještavali o kretanjima protivničke strane te ju stalno uznemiravali zasjedama na prometnicama, manjim oružanim akcijama i likvidacijama. Ne manje važno, odredi su trebali za provođenje mobilizacije i osiguravanje rada pozadinskih vlasti.¹⁴⁰ Kako je Pelješki PO nestao kada su njegovi borci ušli u XIII. brigadu, a Korčulanski se osuo nakon poraza u prosincu 1943. s početkom 1944. nije bilo niti jednoga odreda na dubrovačkom teritoriju pa je započeto obnavljanje starih i osnivanje novih.¹⁴¹

¹³⁷ Podaci prema analizi popisa boraca. *Isto*, 479-600.

¹³⁸ *Isto*, 479-600, 612.

¹³⁹ Radilo se o komandirima četa. Pelješčanima Nedjeljku Bajurinu (2. četa 1. bataljuna), Ivu Frankoviću (3. četa 2. bataljuna) i Anti Krili (2. četa 4. bataljuna) te Konavljjaninu Peru Primiću (3. četa 2. bataljuna). RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 387.; RADICA, *Sve naše Dakse*, 619-620.

¹⁴⁰ *ZNOR*, tom V, knj. 27, 22.

¹⁴¹ *ZNOR*, tom V, knj. 23, 305, 307.

Do travnja 1944. počeli su djelovati Korčulanski, Lastovski, Mljetski i Pelješki PO no, sporo su se uvećavali. Iako je to bilo vrijeme radikalnih njemačkih deportacija stanovništva čini se da one nisu pretjerano potaknule ljude da se odmetnu i pridruže PO.¹⁴² U izvještaju Štaba XXVI. divizije od 13. travnja navodi se kako je Korčulanski PO imao 20 boraca, Lastovski 32, Mljetski 7, a Pelješki 15.¹⁴³ Mljetski PO brojio je još osam članova, ali oni su netom prije ovoga izvještaja, 9. travnja, stradali pa odred tako malen nije bio relevantan za nikakve oružane akcije.¹⁴⁴ Lastovski PO prema ovim podacima je bio najbrojniji, ali iz svibanjskoga izvještaja Štaba XXVI. divizije da se naslutiti da je ljudstvo toga odreda bilo nezainteresirano jer se daje prijedlog da ga se zamjeni. Iz istoga izvještaja vidljivo je i da na otoku nije bilo velikoga interesa za odred. Naime, u uputstvima koje taj izvještaj nosi stoji kako bi trebalo mlade Lastovčane približiti odred u rukavicama, tako da ih se prvotno pozove u radnu četvu, a onda kasnije prebaci u vojnu.¹⁴⁵

Kako bi se te malobrojne odrede što bolje osposobilo i usmjerilo oni su zajedno s Bračkim i Hvarskim PO stavljeni pod jednu komandu, objedinjeni su u Grupu južnodalmatinskih otočkih odreda.¹⁴⁶ Štab Grupe osnovan je početkom svibnja po naređenju VIII. korpusa, djelovao je s Lastova te bio podređen XXVI. diviziji.¹⁴⁷ Kasnije su u Grupu uvršteni Konavoski i Dubrovački PO, prve značajne vojne formacije na prostoru južno od Pelješca.¹⁴⁸ Ovdje valja primijetiti kako kapitulacija Kraljevine Italije nije stanovništvo prostora od Dubrovačkog primorja do Konavala, za razliku od onih na Pelješcu i otocima, usmjerila prema NOP-u i partizanima. Na to upućuje izostanak spomena ikakvih odreda ili drugih većih jedinica do proljeća 1944. ali i izvješće Ustaškog stožera Dubrava poslano 26. rujna 1943. „Zapovjedništvu Ustaša Glavnog ustaškog stana“, a preko njega Ministarstvu unutarnjih poslova NDH. Prema tom dokumentu narod je u rujnu više bio usmjeren na Nijemce jer „Nijemci su svugdje dočekani kao osloboditelji od talijanskog zuluma, što je stanovništvo vidno pokazivalo. Osobito su svečano dočekani u Konavlima, koji su iza dvije i pol godine terora odahnuli slobodno u svojoj Državi. To je u

¹⁴² Vidi tekst na stranici 8 ovoga rada.

¹⁴³ ZNOR, tom V, knj. 26, 256-257.

¹⁴⁴ HR-HDA-1912, NOV-38/5497 44, Izvještaj Okružnog komiteta KPH za Dubrovnik Štabu XXVI. divizije NOVJ, 9.4.1944.

¹⁴⁵ ZNOR, tom V, knj. 27, 23.

¹⁴⁶ ZNOR, tom V, knj. 26, 85, 257.

¹⁴⁷ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 168.; ZNOR, tom V, knj. 27, 22.

¹⁴⁸ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 168.

hrvatskim krajevima“ VŽD. Jedina iznimka od toga bio je Pelješac gdje su se u to vrijeme nalazili partizani „domaćeg podrijetla“ i gdje su se stvarali uvjeti za formiranje nove brigade.¹⁴⁹

O Konavoskom PO počinje se govoriti od svibnja 1944. kada je iz čete došao na razinu odreda.¹⁵⁰ Iz Dubrovačke čete odred je nastao krajem srpnja 1944. te ga je činilo oko 40 boraca. Djelovao je na sektoru Rijeke dubrovačke i Dubrovačkoga Primorja (uglavnom od Osojnika do Slanoga).¹⁵¹ Ipak, interes za isti nije bio na razini. Štoviše slab interes generalno je bio i za vojnu i političku domenu NOP-a. Rješavanju toga problema pristupalo se izazivanjem straha kod stanovništva. To potvrđuju izvještaji Kotarskoga komiteta KPH Dubrovačko primorje iz kolovoza 1944. godine. U izvještaju od 6. kolovoza tako piše: „održali smo masovni zbor. Ljudi su došli iz straha“. U tom duhu je i izvještaj od 19. kolovoza gdje najprije stoji kako je „raspoloženje naroda prema Narodno Oslobodilačkoj Borbi...dosta slabo“ ali kako se stvari počinju mijenjati: “Kroz posljednji mjesec dana, uza sve ovakvo stanje, ipak se može zapaziti neka promjena među narodom...Vidi narod aktivniji rad partizana u ovom kraju...Upoznat je on sa likvidiranjem četvorice izroda i špijuna, te je počeo i drukčije misliti.“¹⁵² Slab interes osim u Dubrovačkom Primorju bio je i kod stanovnika grada Dubrovnika i najbližih mu predgrađa.¹⁵³

Zajedno s ova dva odreda prema svjedočenju Josipa Marinkovića, komandanta Grupe odreda, u kolovozu je Grupu južnodalmatinskih otočkih odreda činilo oko 200 boraca¹⁵⁴ što zajedno s navedenim podacima o brojnosti svakoga odreda upućuje na zaključak da je sve odrede konstanto pratio problem omasovljavanja. Rješavanju toga problema kod Konavoskoga i Dubrovačkoga PO u pomoć je priskočila II. dalmatinska udarna brigada. Na dubrovačkom području ona je prvi put djelovala krajem svibnja 1944. u Konavlima kada se povezala s partijskom organizacijom Konavala i Konavoskim PO.¹⁵⁵ Brigada je tada dala nekoliko svojih

¹⁴⁹ Dokument ne navodi Mljet i Korčulu na kojima su također bile partizanske skupine jer ta dva otoka još nisu bila u sastavu VŽD u trenutku nastanka izvještaja. HR-HDA-223, kutija 203, 3553 IV.O. /43, Izvješće o prilikama na području stožera Dubrave od 26. 9. 1944.

¹⁵⁰ MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu Primorske operativne grupe“, 258.; MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 298.

¹⁵¹ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 298, 300.; RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 187.

¹⁵² *Sve naše Dakse*, 183-184.

¹⁵³ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 285.

¹⁵⁴ RADOŠEVIĆ, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije*, 31.

¹⁵⁵ MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu“, 254.

rukovodioca za odred,¹⁵⁶ a zauzvrat je od tada pa do druge polovice kolovoza u nju poslano oko 50 novo mobiliziranih konavoskih boraca.¹⁵⁷ Kada su dva bataljuna II. dalmatinske proleterske¹⁵⁸ brigade početkom rujna poslana u Popovo polje te na prostor Rijeke dubrovačke i Dubrovačkoga Primorja, oni su se povezali s Okružnim komitetom KPH u Dubrovniku te Dubrovačkim PO. Odredu su dodijelili nekoliko rukovodioca i boraca kako bi ga reformirali i usmjerili na aktiviranje stanovništva i njegovu mobilizaciju.¹⁵⁹ Rezultat toga bio je rast odreda. Prema Obradu Egiću, tadašnjem komandantu II. dalmatinske proleterske brigade, u rujnu je odred narastao na 3 čete sa 150 boraca.¹⁶⁰ Ipak, pomoć odredima nije bio primarni razlog dolaska brigade na ovo područje i stupanja u vezu s navedenim tijelima već je razlog bilo rješavanje njenoga glavnoga i jedinoga problema, popune vlastitih redova.¹⁶¹ Tako je tijekom rujna brigada kroz tri navrata bila pojačana sa 136 boraca iz Dubrovnika i okolice (Rijeka dubrovačka i Dubrovačko Primorje).¹⁶² I dok se s rujnom približio kraj odlascima ljudstva u odrede Grupe s obzirom da 10. studenoga rasformirani,¹⁶³ mobilizacija u II. dalmatinsku proletersku brigadu je tek uzimala zamaha.

Mobilizacija je bila jedan od načina borbe NOV I POJ, bila je pokazatelj uspješnosti NOP na nekom području te preduvjet oružanim akcijama i kao takva vrlo bitna. U ovom tekstu pokazalo se kako je na dubrovačkom području ona imala najveći intenzitet u rujnu 1943., nakon izlaska Kraljevine Italije iz rata, dok su ostatak promatranoga perioda karakterizirale povremene mobilizacije manjih razmjera. Isto tako, pokazalo se kako su stanovnici Pelješca i otoka ponovno u daleko većoj mjeri pristupali postrojbama NOV I POJ u odnosu na stanovništvo južno od Pelješca. Razlozi slaboga interesa južno od Pelješca mogu se pronaći u činjenici da je taj prostor od početka rata bio vojno podređen nehrvatskim rukovodstvima, konkretno od rujna 1943. Drugom crnogorskom korpusu. Ta situacija bila je podsjetnik na vrijeme Kraljevine Jugoslavije kada je dubrovačko područje bilo odvojeno od ostatka hrvatske kao dio Zetske banovine te je

¹⁵⁶ *Isto*, 258.

¹⁵⁷ *ZNOR*, tom IX, knj. 6, 939, 945.

¹⁵⁸ Brigade je proglašena proleterskom 26. srpnja 1944. MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu“, 259.

¹⁵⁹ *Isto*, 263-264.

¹⁶⁰ *Isto*, 264.

¹⁶¹ Za brigada je već u ožujku 1944. bilo isplanirano da se popunjava s ljudstvom iz Konavala pa je u kontekstu toga njeno djelovanje bilo usmjereno prema tom teritoriju. ALFIREVIĆ, SINOBAD, „Partijski i politički rad u brigadi“, 354-355.; *ZNOR*, tom IV, knj. 23, 338.

¹⁶² MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu“, 263-264, 267.

¹⁶³ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 362- 363.

bila u suprotnosti s težnjama koje je narod imao u vidu kompletne povezanosti s ostatkom hrvatskoga teritorija što je onda lančano stvaralo odbojnost prema NOP-u. Isto tako, odbojnosti je zasigurno pridonosila i politička orijentacija stanovništva. Ono je od prijeratnoga perioda većinski bilo uz HSS.¹⁶⁴ S tom političkom orijentacijom dolazio je negativan stav prema svakom totalitarizmu pa time i prema komunizmu koji je bio sastavni dio NOP-a.¹⁶⁵ Također, takve političke preferencije za dio ljudi su značile praćenje ratne politike Vlatka Mačeka, politike čekanja i pasivizacije prema NOP-u i ratu.¹⁶⁶

U svakom slučaju slabiji interes i time generalno slab položaj NOP-a koji se iščitava iz ritma mobilizacije bilježili su i partizansko-komunistički dokumenti. Oblasni komitet KPH za Dalmaciju tako je u prosincu 1944. naveo kako u dubrovačkom kraju mobilizacija nije bila jače izvršena do njegova zauzimanja te je ocijenio kako je „dubrovački kraj...bio pod slabom našom kontrolom i uticajem, zbog mladosti i slabosti naše part. organizacije“.¹⁶⁷ Iste ocjene iznio je i Kotarski komitet KPH Dubrovačko Primorje u kolovozu 1944.: „Raspoloženje naroda prema Narodno Oslobođilačkoj Borbi u Kotaru Dubrovačko Primorje je općenito dosta slabo...uzrok treba tražiti u prvom redu u tome, što partijska organizacija...nije bila organizaciono čvrsta i nije bila na liniji NOB.“ Taj komitet javljajući istoga mjeseca o stanju u općini Trnovica-Smokovljani naveo je i kako su ljudi „vrlo slabo zainteresovani za naš NO Pokret“.¹⁶⁸ Izvještavajući o akcijama po Dalmaciji u prosincu 1944. godine Štab VIII. korpusa naglasio je kako je stanovništvo okolice Dubrovnika neprijateljski raspoloženo i pasivno.¹⁶⁹

4.2. KRATKI PREGLED DJELOVANJA

U 1944. godinu je NOP na dubrovačkom području ušao s vrlo lošom pozicijom. NOVJ je izgubila kontrolu nad Pelješcem, Korčulom i Mljetom u bitkama koje su poprilično oslabile njene snage i ukazale na velik broj nedostataka. Više nije postojao niti jedan partizanski odred, a kontrolu je nad područjem i njegovim hercegovačkim i crnogorskim zaleđem imala njemačka vojska. Sudeći prema karakteristikama koje su dubrovačkom području pripisivali izvještaji organa NOP-a, sporijem obnavljanju partizanski odreda i (ne)brojnosti oružanih akcija, euforija i

¹⁶⁴ ANIĆ, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941.-1945.)*, 45.

¹⁶⁵ RADELIĆ, „Hrvatska seljačka stranka u ratu 1941.-1945.“, 445, 458.

¹⁶⁶ *Isto*, 444, 447.

¹⁶⁷ ZNOR, IX, knj. 7, 737, 742, 745

¹⁶⁸ RADICA, *Sve naše Dakse*, 183-184.

¹⁶⁹ ZNOR, tom V, knj. 36, 568.

interes koji su se javili po odlasku Talijana nisu se zadržali među stanovništvom. U prva tri mjeseca 1944. gotovo uopće nije bilo oružane aktivnosti NOV I POJ.¹⁷⁰

Travanj su obilježili pomorski desanti na Mljet i Korčulu koje su izvele snage XXVI. divizije i Mornarice NOVJ. Ti desanti bili su dio širega plana čišćenja srednjodalmatinskih otoka od njemačkih snaga za čiju je izradu na Vis k XXVI. diviziji poslan član VŠ NOV I POJ Sretan Žujević.¹⁷¹ Generalno radilo se o pripremnim radnjama kojima su se stvarali što bolji uvjeti za veliku jesensku ofenzivu koja će za cilj imati zauzimanje otoka i iskrcaj XXVI. divizije na kopno. Akciju se pomno planiralo. Svakom bataljunu bio je jasno preciziran smjer djelovanja i zadatak, za sve borbe bilo je osigurano dovoljno hrane i municije, posebna se pažnja posvetila osiguranju funkcioniranja veze, zbrinjavanju ranjenika i redu povlačenja kada dođe trenutak za njega.¹⁷² Čini se kao da se nastojalo ne ponoviti greške iz bitki za Korčulu u prosincu 1943. godine. Za razliku od planiranja za tu bitku planiranje ovih desanta pokazalo se kvalitetno.¹⁷³

Ujutro 21. travnja na Mljet su se iskricali bataljun I. dalmatinske udarne brigade i dva bataljuna XI. dalmatinske brigade s minobacačkom četom.¹⁷⁴ Artiljerija i minobacači bili su važan element u ovim oružanim akcijama u kontekstu cilja nanošenja što veće štete. Mljet je taktički odabran za prvu lokaciju kao svojevrsna distrakcija za njemačku komandu. Naime, tamo su se nalazile znatno manje njemačke snage¹⁷⁵ nego na Korčuli pa su ih postrojbe XXVI. divizije brzo savladale što je onda prisililo njemačku komandu da na otok pošalje pojačanje ukoliko ga ne želi izgubiti. Tako su do večeri 22. travnja na Mljet poslani tri njemačke čete čime se većina njemačkih rezervi našla na Mljetu u trenutku kada su se na Korčuli vodile žestoke borbe za njemački garnizon u Blatu.¹⁷⁶ Distrakcija je bila uspješna, a kako su uspješno bile uništene njemačke snage koje su se od prije početka desanta nalazile na otoku te iste večeri postrojbe

¹⁷⁰ Prema izvorima i literaturi koji su za ovaj rad konzultirani za period 1944. do travnja zabilježene su za čitavo dubrovačko područje samo manje oružane akcije u Konavlima i na Mljetu. U Konavlima je bila riječ o tri zasjede na željezničkim prugama, a na Mljetu o nekoliko napada na manje njemačke ophodnje. Akcije su izveli pripadnici Konavoske partizanske čete i Mljetskog PO. MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 297, 305.

¹⁷¹ *ZNOR*, tom II, knj. 12, 424, 447, 613, bilj. 4.

¹⁷² *ZNOR*, tom V, knj. 26, 291-296, 436-439.

¹⁷³ *Isto*, 590, 630-631.

¹⁷⁴ *Isto*, 586.

¹⁷⁵ Izvještaji donose različite podatke o njemačkim snagama na Mljetu. Govori se o jednoj ili dvije čete 750. puka 118. lovačke divizije, a brojčano o 200 do 250 osoba. *ZNOR*, tom II, knj. 12, 595. bilj. 3., 874.; *ZNOR*, tom V, knj. 26, 290.

¹⁷⁶ *ZNOR*, tom II, knj. 13, 14-15, bilj. 3.

XXVI. divizije su se povukle s Mljeta. Njemačka čete iz pojačanja potom su ponovno zauzele svoja uporišta na otoku.¹⁷⁷ Mljetski PO zbog svojih gubitaka ranije toga mjeseca bio je preslab i nije sudjelovao u akciji.¹⁷⁸

Za vrijeme tih događaja, 22. travnja ujutro sedam bataljuna iz I., XI. i XII. dalmatinske brigade s dvije minobacačke čete i bataljunom brdskih topova radilo je na zadatku uništenja uporišta u Veloj Luci, Blatu i Smokvici na Korčuli.¹⁷⁹ Na tom zapadnom dijelu otoka bila je smještena većina od dva bataljuna 750. puka 118. lovačke divizije, dok su na istočnom dijelu bile smještene manje snage.¹⁸⁰ Podršku pothvatu pružao je i Korčulanski PO.¹⁸¹ Uporišta u Veloj Luci i Blatu potpuno su uništena, dok su borbe kod Smokvice, popraćene obostranim velikim gubicima, prekinute 24. travnja.¹⁸² Bilo je to radi pristizanja zapovijedi Žujevića o povlačenju.¹⁸³ Naime, kako su njemačke snage u visini jednoga bataljuna bile uništene, što ubijene što zarobljene te zbog otuđene velike količine ratnoga materijala zadatak je smatran izvršenim te potrebe za daljnjim borbama nije bilo.¹⁸⁴ Akcija je bila popraćena brojnim pohvalama, govorilo se o dobroj pripremi, rukovođenju, suradnji i borbenosti, a dan je i prijedlog da se XI. dalmatinska brigada proglasi udarnom što se u lipnju 1944. ostvarilo.¹⁸⁵ Nakon ovih uspjeha Korčulanski PO provodio je mobilizaciju u nekim mjestima, a novo ljudstvo slao je u XXVI. diviziju.¹⁸⁶ Navedeni desanti bili su jedina snažnija oružana akcija na čitavom dubrovačkom području do rujna 1944. godine. Nakon njih jedinice NOV I POJ su nastavile djelovati ali uglavnom samo kroz napade na manje njemačke ophodnje i željeznički sustav. Time je oružana aktivnost odražavala tadašnji slab interes stanovništva za NOP već iskazan analizom pristupanja u borbene redove NOV i POJ.

Nakon desanta brigade XXVI. divizije su do srpnja napustile ovo područje jer su bile usmjerene na druge srednjodalmatinske otoke. Među ostalim u svibnju su izvršile zaposjedanje

¹⁷⁷ ZNOR, tom V, knj. 26, 875.

¹⁷⁸ HR-HDA-1912, NOV-38/5497 44, Izvještaj Okružnog komiteta KPH za Dubrovnik Štabu XXVI. divizije NOVJ, 9.4.1944.; RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 108.

¹⁷⁹ ZNOR, tom V, knj. 26, 624, 628, 636.

¹⁸⁰ *Isto*, 435-436.

¹⁸¹ *Isto*, 624.

¹⁸² RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 153.; ZNOR, tom V, knj. 26, 626, 640.

¹⁸³ ZNOR, tom II, knj. 12, 613.

¹⁸⁴ ZNOR, tom V, knj. 26, 639.

¹⁸⁵ *Isto*, 639.

¹⁸⁶ HR-HDA-1912, NOV-38/5502 44, Izvještaj Štaba 26. divizije Štabu Korčulanskog odreda, 5.5. 1944.

Palagruže.¹⁸⁷ U periodu od travnja do srpnja partizanski odredi na Pelješcu i otocima nisu izveli niti veći broj manjih oružanih akcija. Povremeno su uznemiravali manje skupine njemačkih vojnika, domobrana i oružnika.¹⁸⁸ Slična situacija bila je i na potezu od Stona do Konavala. Na prostoru Rijeke dubrovačke i Dubrovačkoga Primorja još nije bilo formiranoga odreda pa ni oružanih akcija. Manji broj zabilježenih aktivnosti bila je zasluga Neretvanskoga PO na rubnim dijelovima Dubrovačkoga Primorja i hercegovačkih partizana koji su iz Popova polja zalazili u obližnja sela Rijeke dubrovačke i Primorja, no ta djelovanja nisu imala većega odjeka.¹⁸⁹ U Cavtatu i Konavlima djelovao je Konavoski PO koji je izvodio zasjede i napade na željeznički sustav. Ta djelovanja nisu bila popraćena većim ljudskim žrtvama niti zapljenama, već samo materijalnom štetom na prugama i vlakovima.¹⁹⁰ Ideja istih bila je stvaranje kolapsa sustava njemačke vojske i NDH vlasti onemogućavanjem normalnoga funkcioniranja prometa i time prijevoza ratnoga materijala i hrane što je onda za posljedicu moglo imati rast nezadovoljstva stanovništva s vlastima NDH, ali s obzirom na njihov intenzitet i ishode ne čini se da se ta ideja realizirala.

Djelovanja većih vojnih formacija, bataljuna i brigada na prostoru od Stona do Konavala nije bilo. Jedino je u svibnju bataljun II. dalmatinske udarne brigade zajedno s Konavoskim PO izvršio zasjedu za njemačku kolonu kod sela Mrcine u Konavlima koja je bila uspješno provedena. Njemačke snage bile su umanjene za 25 vojnika i oficira, imale su oko 40 ranjenih. Time su otvorena vrata mobilizaciji ljudstva s toga područja za brigadu što je cijelom događaju davalo veći značaj.¹⁹¹ Razlog izostanka veće angažiranosti operativnih postrojbi vojske bio je povezan s činjenicom da je zaleđe kojim se moglo doći do dubrovačkoga područja bilo pod njemačkom kontrolom pa je prvotno njega trebalo zauzeti. Snage XXIX. hercegovačke divizije i Primorske operativne grupe od ožujka do listopada radile su na tom zadatku boreći se na hercegovačkom i crnogorskom teritoriju.¹⁹²

Srpanj i kolovoz su na Pelješcu i otocima bili popraćeni malo većim brojem oružanih akcija zahvaljujući ponovnom dolasku brigada XXVI. divizije. Naime, 11. srpnja brigade su dobile

¹⁸⁷ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 132-134.

¹⁸⁸ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 302-303.

¹⁸⁹ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 303-304.; *ZNOR*, tom V, knj. 27, 236.

¹⁹⁰ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 297-298.; *ZNOR*, tom IV, knj. 26, 585.

¹⁹¹ MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu“, 254.

¹⁹² *ZNOR*, tom IV, knj. 26, 326-327, 338; *ZNOR*, tom IV, knj. 23, 151.; *ZNOR*, tom IV, knj. 30, 449, 456.

zapovijed kako do daljnijega, točnije do velike ofenzive trebaju vršiti oružane akcije manjih razmjera, odnosno s manjim snagama.¹⁹³ Bile je to nastavak priprema postrojbi za predstojeću ofenzivu.¹⁹⁴ Veće oružane akcije nisu bile dozvoljene jer je divizija istovremeno bila na zadatku osiguravanja VŠ NOV I POJ koji se tada nalazio na Visu.¹⁹⁵ Na Mljetu su djelovali dijelovi XI. dalmatinske brigade, na Korčuli XI. i III. prekomorske brigade, a na Pelješcu I. i XI. te III. brigade.¹⁹⁶ Oružane akcije su bile bazirane na zasjedama za njemačke kolone na cestama i putevima koje su povezivale njihova uporišta ili koje su koristili za ophodnju, a cilj je bio zarobiti i likvidirati što više vojnika.¹⁹⁷ Tijekom srpnja izvedena je po jedna takva akcija na Mljetu, Korčuli i Pelješcu. Zasjeda napravljena na Korčuli nije bila uspješna, stradalo je više boraca NOVJ nego njemačkih vojnika dok su one na Mljetu i Pelješcu bile uspješne s obzirom da je ubijeno 84 i zarobljeno 8 njemačkih vojnika dok ih se 227 predalo kako se navodi u izvještaju Štaba XXVI. divizije o djelovanjima u srpnju.¹⁹⁸ Navedene brojke ove zasjede čine najznačajnijim oružanim akcijama poslije desanta iz travnja. U kolovozu je na Korčuli ponovno bila samo jedna zasjeda također neuspješna, a na Mljetu je od dvije zasjede jedna bila uspješna.¹⁹⁹ Najviše akcija bilo je na Pelješcu i to njegovom zapadnom dijelu.²⁰⁰ Ti događaji potaknuli su i lokalne partizanske odrede da se aktiviraju pa su oni u okvirima svoje brojnosti izveli nekoliko manjih napada.²⁰¹

Za to vrijeme u Konavlima i Župi dubrovačkoj prevladavajuća vrsta oružanih akcija bile su zasjede i miniranja na željezničkim prugama kojima se kratkotrajno zaustavljao promet. Uz to zabilježeno je par napada na manje straže i službenike protivničke strane. Prilikom navedenih djelovanja tamošnji partizani ili nisu bili skloni ili zbog malobrojnosti nisu bili sposobni za zarobljavanje i likvidaciju pripadnika protivničke strane jer najveća šteta koju su im nanijeli je bilo uništenje inventara i pljačka novca u željezničkoj postaji Cavtat.²⁰² Rijeku dubrovačku i

¹⁹³ ZNOR, tom V, knj. 29, 174-175.

¹⁹⁴ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 161.

¹⁹⁵ ZNOR, tom V, knj. 29, 175, bilj 5.

¹⁹⁶ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 156-157, 159.

¹⁹⁷ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 156.; ZNOR, tom V, knj. 29, 175, bilj. 5.

¹⁹⁸ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 157.; ZNOR, tom V, knj. 29, 175, bilj. 5.

¹⁹⁹ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 157-159.

²⁰⁰ Isto, 159-160.

²⁰¹ ZNOR, tom V, knj. 29, 175, bilj. 5.; ZNOR, tom V, knj. 31, 670, bilj. 7.

²⁰² Ovaj zaključak donesen je na temelju većeg broja fragmentarnih podataka. MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 329-330.; ZNOR, tom IV, knj. 27, 718.; ZNOR, tom IV, knj. 28, 638.; ZNOR, tom V, knj. 27, 581, 658.

Dubrovačko Primorje, iako je bio formiran odred, ponovno je karakteriziralo vrlo malo oružanih akcija, međutim većim brojem otmica, uhićenja i ubojstava osoba za koje se sumnjalo da surađuju s Nijemcima do izražaja je došla represivnost NOP-a.²⁰³ Djelovanja istoga tipa i intenziteta nastavila su se na ovom prostoru južno od Pelješca i u rujnu s obzirom da su ofenzivna djelovanja za konačno zauzimanje tu započela tek u listopadu.

5. OFENZIVE NOV I POJ TIJEKOM RUJNA I LISTOPADA 1944. GODINE

5.1. ZAUZIMANJE MLJETA, KORČULE I PELJEŠCA

Za jesen 1944. narodno-oslobodilačka vojska je planirala provođenje ofenziva po Dalmaciji radi njenoga zauzimanja, ti planovi uključivali su i dubrovačko područje. Iako su se za ta djelovanja snage NOV I POJ pripremale nizom radnji tijekom proljeća i ljeta odabiranje rujna za početak realizacije planova nije bilo određeno samo tim priprema već događajima na europskoj ratnoj sceni. Prvi utjecajni faktor bila je generalno loša pozicija njemačke vojske na svim stranama krajem kolovoza 1944. godine. Saveznici su prodrli do Bologne i tako izgurali Nijemce iz središnje Italije dok je Crvena armija došla na mađarsku i jugoslavensku granicu te na tom putu izbacila Bugarsku i Rumunjsku iz rata. Uslijed toga njemačke snage su se počele povlačiti iz Grčke i Albanije.²⁰⁴ To povlačenje bilo je samo za sebe drugi utjecajni faktor jer se trebalo odviti preko jugoslavenskoga teritorija, a pritom je jedan od očekivanih pravaca bila Dalmacija.²⁰⁵ Naime, VŠ NOV I POJ je pod svaku cijenu htio spriječiti organizirao povlačenje i izvlačenje naoružanja pa je da bi se to postiglo trebalo krenuti s oružanim djelovanjima. Usporavanje i dezorganiziranje povlačenja tako je postalo jedan od ciljeva svih ofenziva.²⁰⁶ Trebalo se raditi na rušenju komunikacija, osvajanju manjih garnizona, prometnih čvorišta i gradova.²⁰⁷

Povlačenje je osim na vrijeme početka oružanih akcija utjecalo i na smjer i raspored istih. Vrhovni vojni komandant Tito je tako odlučio da XXVI. divizija, koja se nalazila na Visu, izbije na kopno preko srednjodalmatinskih i južnodalmatinskih otoka i to u predjelu Stona na cestu Dubrovnik-Metković gdje je suradnju za zauzimanje preostalog dijela južne Dalmacije trebala

²⁰³ MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 310-312.

²⁰⁴ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 116. ; ZNOR, tom II, knj. 14, 81, bilj. 2.

²⁰⁵ ZNOR, tom II, knj. 14, 69.

²⁰⁶ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 165.; ZNOR, tom II, knj. 14, 69, 81.

²⁰⁷ ZNOR, tom II, knj. 14, 69.

nastaviti sa snagama II. crnogorskoga korpusa u čijoj je nadležnosti taj prostor bio. Za to vrijeme ostale snage VIII. korpusa, IX., XIX. i XX. divizija, trebale su oružano djelovati u ostatku Dalmacije.²⁰⁸ Naglasak na smjeru južne Dalmacije za XXVI. diviziju proizlazio je iz činjenice da će njemačke kolone u namjeri povlačenja preko Dalmacije najprije doći na to područje pa im se odmah tu trebala presjeći obalna odstupnica. Osim toga, time bi kolone bile prisiljene na okretanje pravcu kroz nepristupačnu istočnu Bosnu gdje bi ih partizani lakše napadali i uništavali.²⁰⁹

Nastavno na takvu odluku VŠ NOV I POJ je na samom početku rujna izdao zapovijed XXVI. diviziji za zaposjedanje srednjodalmatinskih otoka.²¹⁰ Naime, zapovijedi su dolazile direktno od VŠ u diviziju, a ne preko nadležnoga korpusa kako je inače bila praksa s obzirom da su i VŠ i divizija bili stacionirani na Visu.²¹¹ Planom je bilo predviđeno dijelovima XXVI. divizije napasti Brač „oko 18. rujna“, dok bi uslijed njegov zauzimanja njemačke snage morale napustiti ostale otoke. Cilj je bio akcijom stvoriti bazu za prebačaj XXVI. divizije na kopno i presijeći pomorske komunikacije između južnoga i sjevernoga Jadrana njemačkim snagama.²¹² Međutim, njemačka kretanja na otocima su uvjetovala promjenu plana i vremena izvođenja napada. Njemačka 118. lovačka divizija koja je bila stacionirana na otocima dobila je 1. rujna naređenje za evakuaciju svojih snaga s Hvara, Brača i Korčule radi prebacivanje većih snaga prema Beogradu koji je bio ugrožen od Crvene armije.²¹³ Nakon toga su dijelovi njemačkih otočkih postrojbi poslani 3. i 7. rujna na Brač i Hvar da provode akcije čišćenja koje su prema ocijeni Štaba VIII. korpusa i Štaba XXVI. divizije služile za prikrivanje evakuacije snaga na kopno.²¹⁴ Kada su u NOVJ shvatili da se radi o povlačenju pomaknuli su početak svoga napada s 18. na 11. rujna te odlučili napadati i druge otoke uz Brač, a sve kako bi „spriječili izvlačenje njemačkih snaga“ navodi se u prijepisu izvještaja iz *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda* (dalje: *ZNOR*).²¹⁵ Prema ovim riječima može se naslutiti da namjera nije bila samo

²⁰⁸ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 169-170.

²⁰⁹ ANIĆ, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941.-1945.)*, 132.

²¹⁰ Dva Zbornika pozivajući se na isti izvor navode različiti datum spomenute zapovijedi, radi se o 4. i 5. rujna. *ZNOR*, tom V, knj. 35, 265., bilj. 8.; *ZNOR*, tom IX, knj. 9, 445, bilj 6.

²¹¹ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 165.

²¹² *ZNOR*, tom V, knj. 35, 265.

²¹³ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 165.

²¹⁴ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 166 ; *ZNOR*, tom V, knj. 33, 352, bilj. 28.

²¹⁵ Citirani izvještaj nema naveden organ koji ga je napisao niti imena politkomesara i komandanta koji su ga potpisali kao ni datum nastanka ali može se zaključiti da je nastao u Štabu VIII. korpusa vjerojatno u drugoj polovici

ovladati otocima već i likvidirati ili zarobiti kompletno ljudstvo tamošnje njemačke vojske. Tomu u prilog ide i daljnji tekst istoga izvještaja gdje se navodi: „izvjestan dio snaga uspio je da se bjegstvom spasi“ nakon iskrcavanja XXVI. divizije na Korčulu.²¹⁶ Slijedom toga se u ovom razlogu prebacivanja datuma napada vidi kako je Titu i njegovim snagama osim zauzimanja teritorija obračun s neprijateljem bio jedna od prioriternih radnji.

Ofenziva je tako započela slanjem postrojbi na Brač u noći s 11. na 12. rujna, a već noć kasnije jedan bataljun iz III. prekomorske brigade poslan je na Korčulu.²¹⁷ Na Korčuli su se pred iskrcavanje nalazila dva bataljuna 750. puka 118. lovačke divizije i jedna baterija 1. divizion 668. artiljerijskoga puka.²¹⁸ Bili su raspoređeni na liniji Pupnat - grad Korčula s obzirom da su nakon travanjskoga desanta njemačke snage bile izbačene sa zapadnoga dijela otoka. Shodno tomu, bataljun III. prekomorske brigade se iskrcao na središnjem dijelu južne obale otoka i krenuo prema Pupnatu uslijed čega su se njemačke snage počele povlačiti prema gradu Korčuli odakle su se mogle izvući s otoka.²¹⁹ Na tom putu Korčulanski PO nastojao ih je usporiti.²²⁰ Već u noći s 13. na 14. rujna one su se u cijelosti prebacile u područje Orebića i Kućišta na Pelješcu. Time su izbjegle suočavanje s još dva bataljuna III. prekomorske brigade, dva bataljuna XI. dalmatinske brigade i baterijom brdskoga divizion koji su te iste noći bili poslani na Korčulu sa zadatkom uspostave borbenoga kontakta s njemačkim snagama.²²¹ Oko pitanja oružanih borbi tijekom toga povlačenja postoje određena neslaganja između izvještaja Štaba XXVI. divizije i Štaba VIII. korpusa. Prvi navodi da ih nije bilo, dok drugi spominje borbe manjih razmjera, no koja god verzija bila ispravna sigurno je da nije bilo velikih ljudskih gubitaka.²²² Zbog toga su bataljuni s Korčule krenuli za njemačkim postrojbama na Pelješac kako bi ih spriječili da se s njega povuku, da se obračunaju s njima. U nedostatku brodova ta kretanja nisu odmah izvršena. Dva bataljuna iz III. prekomorske brigada prebačena su u Borje, istočno od Orebića, tijekom

rujna ili početkom listopada 1944. jer govori o djelovanjima svih divizija VIII. korpusa za period do polovice rujna. ZNOR, tom V, knj. 33, 352.

²¹⁶ ZNOR, tom V, knj. 33, 355.

²¹⁷ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 166-167.

²¹⁸ ZNOR, tom V, knj. 33, 355, bilj. 37.

²¹⁹ *Isto*, 355, bilj. 37.

²²⁰ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 168.

²²¹ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 169.; ZNOR, tom V, knj. 33, 355, bilj. 37.

²²² ZNOR, tom V, knj. 33, 355, bilj. 37.

noći s 15. na 16. rujna, a potom je tijekom jutra 16. rujna u Orebić prebačen bataljun XI. dalmatinske brigade.²²³

Istovremeno s tim zbivanjima pod partizansku kontrolu došao je i Mljet. Tamo su se Nijemci prateći direktivu za evakuaciju od 1. rujna počeli povlačiti već u noći s 10. na 11. rujna.²²⁴ Mljetski PO zatim je počeo vršiti pritisak na njih kako bi spriječio da se izvuku neoštećeni. To je rezultiralo njemačkim povlačenjem bez dijela oružja i municije do 13. rujna pa druge snage iz XXVI. divizije nisu trebale intervenirati.²²⁵ Njemačka vojska s Mljeta, kao i ona s Korčule, prebacila se na Pelješac odakle su preko Trpnja planirali povlačenje u Ploče, na kopno. Glavnina tih snaga se kretala linijom Orebić – Gornja Vručica - Trpanj pa su snage XXVI. divizije iz Borja i Orebića išle u tom smjeru.²²⁶ U prijepodnevnim satima 17. rujna zauzet je Trpanj.²²⁷ U približno 24 sata koliko je trajao juriš od Orebića i Borja do Trpnja ubijeno je oko 100, a zarobljeno oko 200 pripadnika njemačkoga 750. puka, a broj ranjenih također je bio velik.²²⁸ S druge strane, bilo je 6 ubijenih i 18 ranjenih boraca III. prekomorske i XI. dalmatinske brigade.²²⁹ Pod kakvim okolnostima je došlo do ovih nesrazmjernih gubitaka nije potpuno jasno. Depeše Štaba XXVI. divizije iz kojih je razvidno kako je mrtvih na njemačkoj strani bilo barem petnaest puta više navode bez detaljnijega objašnjenja kako je to bio rezultat žestokih i ogorčenih borbi kod Orebića i Trpnja dok prema podacima iz knjige *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije* u Orebiću nije bilo većih njemačkih snaga te su četiri borbe vođene na položajima pred Trpnjom.²³⁰ Isto se navodi i u knjizi *Povijest Osmog korpus Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske*.²³¹ U monografiji *Jedanaesta dalmatinska brigada* kao lokacije manjih borbi navode se položaji oko Gornje Vručice i Trpnja.²³² U prilog točnosti podataka iz literature, odnosno da borbi nije bilo kod Orebića, ide činjenica da su njemačke snage kada su se prebacile u Orebić imale dva dana prednosti pred jedinicama NOVJ koje su ih slijedile pa prema tome nije izgledno da su se žestoke borbe odvile kod Orebića. O pitanju stradalih autori spomenutih knjiga se ne

²²³ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 170.

²²⁴ *Isto*, 168.

²²⁵ ZNOR, tom V, knj. 34, 25, bilj. 3.; ZNOR, tom V, knj. 35, 267.

²²⁶ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 169-170.

²²⁷ *Isto*, 169-170

²²⁸ ZNOR, tom V, knj. 33, 280, bilj. 6.

²²⁹ *Isto*, 280.

²³⁰ RADOŠEVIĆ, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije*, 117.; ZNOR, tom V, knj. 33, 280, bilj. 6.

²³¹ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 123.

²³² RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, jedanesta, 169-170.

izjašnjavaju, jedino Nikola Anić navodi da 750. puk „nije nešto jače oslabljen“.²³³ Dakle, dva su moguća scenarija, ili je Štab divizije nastojao preuveličati svoje uspjehe uvećavanjem broja mrtvih njemačkih vojnika ili ukoliko su brojke točne je historiografija izbjegavala njihovo spominjanje kako bi zataškala moguća stradanja van direktne borbe koja s obzirom na naglašavanu politiku osvete i obračuna nisu neočekivan scenarij.²³⁴

S dolaskom postrojbi NOVJ do Trpnja na zapadnom dijelu Pelješca više nije bilo njemačkih snaga. Dalje su tri bataljuna III. prekomorske i XI. dalmatinske brigade s ostatkom pristigli snaga s Korčule krenuli u osvajanje njemačkoga utvrđenoga uporišta na liniji Trstenik-Janjina-Drač.²³⁵ Tu je prvi put tijekom ofenzive došlo do sukoba s postrojbama koje su držale obranu, a ne bile u aktivnom povlačenju. U tom kontekstu možemo se reći da su se tu odvile prve prave borbe za zauzimanje teritorija u sklopu ove ofenzive. Na toj liniji uporište su imali pripadnici 2. bataljuna 370. puka 369. legionarske divizije te u Trsteniku artiljerija 612. mornaričkoga divizion.²³⁶ Oni nisu bili obuhvaćeni zapovijedi za evakuaciju od 1. rujna pa su zato bili u obrambenom položaju. Ipak, obrana im nije dugo izdržala. Već 19. rujna sva tri mjesta su zauzeta.²³⁷ Olakotna okolnost pritom je bila predaja dijela njemačkih vojnika. Prema Štabu divizije u redove XXVI. divizije integrirana je jedna četa iz 2. bataljuna 370. puka.²³⁸ Masovnijoj predaji presudio je hrvatski sastav cijele 369. Vražje divizije. Uz to je bio velik broj zarobljenih i ubijenih pa je bataljun 370. puka bio gotovo u cijelosti uništen. Oni malobrojni koji su se izvukli povukli su se u Ston, posljednje njemačko uporište na Pelješcu gdje se nalazio 19. bataljun 999. kažnjeničke brigade. U Stonu je bataljun 370. puka zbog malobrojnosti rasformiran, a vojnici su premješteni u druge postrojbe.²³⁹

Za tim vojnicima prema Stonu su bila krenula dva bataljuna III. i jedan bataljun XI. brigade. Na putu su im se pridružili Pelješki i Lastovski PO te 5. bataljun XI. brigade koji je došao s Visa gdje je štito VŠ. Sve te snage su 20. rujna zaustavljene pred Stonom i Malim Stonom gdje je njemačka vojska dobro utvrđena unutar zidina i na uzvišenjima oko njih onemogućavala

²³³ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 123.

²³⁴ Namjera provođenja politike osvete i obračuna u ovom konkretnom slučaju vidljivo je iz već prenesenih dijelova izvještaja o ovoj ofenzivi, dok se generalno zagovaranje iste uočava kroz niz javnih istupa, proglašenja i rezolucija Partije i ostalih tijela NOP-a. JURČEVIĆ, *Bleiburg: jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, 146-147.

²³⁵ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 170-171.

²³⁶ *Isto*, 170

²³⁷ RADOŠEVIĆ, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije*, 118.; ZNOR, tom V, knj. 33, 686, bilj. 4.

²³⁸ ZNOR, tom V, knj. 33, 355, bilj. 37.

²³⁹ RADOŠEVIĆ, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije*, 118-119.

prelazak preko uske Stonske prevlake na kopno.²⁴⁰ Pokazalo se da su Ston i Mali Ston bili nesavladiva prepreka jer iz više pokušaja i više pravaca nisu bili osvojeni. Pošto se shvatilo da su za probijanje obrane Stona potrebne jače snage od daljnjih napada privremeno se odustalo te je to označilo kraj ove ofenzive. Za osiguranje od njemačkih protunapada na zauzeti dio Pelješca pred Stonom su ostavljeni Pelješki i Lastovski PO tada preformirani u bataljune Grupe južnodalmatinskih otočkih odreda. Treća prekomorska brigada je poslana na Vis, a XI. brigada je raspoređena po Pelješcu i Korčuli sa zadatkom osiguranja zauzetoga terena.²⁴¹ Snage NOVJ prema dostupnim podacima nisu imale većih gubitaka.

U opisanim oružanim akcijama uspješno je stvorena baza za prebačaj XXVI. divizije na kopno te su prekinute morske komunikacije za njemačke snage. Također zauzimanje Mljeta, Korčule i većega dijela Pelješca imalo je i lokalni značaj, započeta je uspostava komunističke vlasti na dubrovačkom području, odnosno ostvaren je preduvjet za taj proces, vojna pobjeda. Dalje je za uspostavu vlasti na cijelom dubrovačkom području i onemogućavanje obalne odstupnice njemačkim snagama iz Grčke i Albanije organizirano vojno djelovanje na kopnu južno od rijeke Neretve.

5.2. ZAUZIMANJE KONAVALA I DUBROVNIKA

Nakon što su zauzeti Bileća, 2. listopada, i Trebinje, 6. listopada otvorena su vrata nadiranju partizanskih snaga iz Hercegovine na obalu, u južnu Dalmaciju.²⁴² Zbog toga je vrhovni vojni komandant Tito 8. listopada poslao depešu VŠ, točnije njegovim članovima Aleksandru Rankoviću i Arsu Jovanoviću, s naputkom da izdaju zapovijedi za napad na Dubrovnik.²⁴³ Tito se nalazio u Krajevju u Rumunjskoj, a ne s ostatkom VŠ pa od tud ova njegova pismena zapovijed.²⁴⁴ Prema njegovim uputama snage XXIX. hercegovačke divizije s dvije brigade XXVI. divizije trebale su zauzeti Dubrovnik kako bi se stvorili uvjeti za zatvaranje njemačke odstupnice, a nakon toga za to bi bio zadužen dio I. tenkovske brigade.²⁴⁵ VŠ je izdao zapovijedi već 10. listopada. Uz spomenute snage određeno je da u ofenzivi sudjeluju i postrojbe Primorske

²⁴⁰ RADOŠEVIĆ, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije*, 118.; *ZNOR*, tom V, knj. 33, 504.

²⁴¹ *Isto*, 180-181

²⁴² *ZNOR*, tom IV, knj. 30, 449, 456.

²⁴³ *ZNOR*, tom II, knj. 14, 235.

²⁴⁴ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 187.

²⁴⁵ *ZNOR*, tom II, knj. 14, 235.

operativne grupe.²⁴⁶ Bilo je to vjerojatno jer je dubrovački kopneni prostor bio dijeljeno operativno područje XXIX. divizije i Primorske operativne grupe.

Međutim, Dubrovnik se nije moglo direktno napasti već je trebalo izvršiti pripreme u vidu zauzimanja okolnih područja i rušenja komunikacija čime bi se prekinuli svi pravci kojima bi protivničkim snagama u Dubrovniku moglo pristići eventualno pojačanje ili kojima bi se one mogle izvući.²⁴⁷ Trebalo je ofenzivno djelovati duž čitavoga dubrovačkoga prostora, od Neuma do Konavala pa je ofenziva na Dubrovnik postala ofenziva na čitavo neosvojeno dubrovačko područje. S obzirom na pojedinačne zadatke dodijeljene postrojbama i tok sukoba ova akcija može se podijeliti na dvije osnovne faze. Prvu čine borbe na prostoru od Konavala do Dubrovnika uključujući i njega, a drugu borbe oko Stona i zapadnoga dijela Dubrovačkoga Primorja. U ovom potpoglavlju biti će opisana oružana djelovanja u Konavlima i oko Dubrovnika s obzirom da su prva započela, ali i završila. Dok će u sljedećem biti objašnjene borbe vođene za Ston i u Dubrovačkom Primorju.

Nakon što su Trebinje zauzete, tri bataljuna Druge dalmatinske proletherske brigade upućena su prema Konavlima kako bi napadali njemačka uporišta na cesti Dubrovnik-Herceg Novi i presjekli tu komunikaciju.²⁴⁸ Usmjeravanje na Konavle bilo je povezano i s nastavkom zadatka popunjavanja brigade ljudstvom s područja Konavala kako je rukovodstvo trećega bataljuna brigade u svojim sjećanjima istaknulo.²⁴⁹ Snage protivničke strane najjače uporište imale su na Grudi. Tamo su bili stacionirani dijelovi 3. bataljuna 369. puka 369. legionarske divizije, četa 9. posadnoga domobranskoga zdruga i četa bataljuna 9. ustaške brigade. Još vojnih snaga bilo je u Mrcinama, Čilipima, Cavtatu i u Mlinima u Župi dubrovačkoj.²⁵⁰ Za napade su se bataljuni II. dalmatinske proletherske brigade povezali s Konavoskim PO te su u noći 8. na 9. rujna izvršili prve akcije. Selo Dunave je zauzeto, dok je napad na Čilipe bio neuspješan. Nakon toga, 9. rujna vjerojatno pod utjecajem zauzimanje susjednih Dunava domobranska posada iz Mrcina se predala pa su se tamošnje njemačke snage povukle na Grudu.²⁵¹

²⁴⁶ZNOR, tom V, knj. 34, 217, bilj. 3.

²⁴⁷ZNOR, tom II, knj. 14, 264.; ZNOR, tom V, knj. 34, 197, 217, bilj. 3.

²⁴⁸MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu“, 270-271.

²⁴⁹ALFIREVIĆ, MAJICA, SINOBAR, „Treći bataljun u borbi“, 507, 512.

²⁵⁰MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu“, 271.

²⁵¹Isto, 271.

Nakon toga, 10. listopada je pristigla zapovijed VŠ za XXIX. diviziju o ofenzivi na Dubrovnik koja je nalagala uključenje Primorske operativne grupe u taj pothvat. U skladu s time djelovanja II. brigade nastavljena su u Konavlima osim za opći cilj prekidanja odstupnice i sa zadatkom stezanja obruča oko Dubrovnika kako bi se napad na njega mogao izvesti. Konkretno se nastojalo onemogućiti da njemačke snage iz Bokokotorskoga zaljeva pruže pomoć snagama u Dubrovniku u trenutku kada one budu napadnute.²⁵² U skladu s tom namjerom bataljuni II. brigade su 12. listopada nastavili oružana djelovanja uglavnom koncentrirana na ceste oko Grude. Istoga dana u noći je napadnuto i to uporište. Obrana Grude izdržala je sve do 15. listopada kada su se tamošnje snage počele povlačiti na njemačko uporište Ivanicu. Za postrojbama iz Grude povukle su se i snage iz Čilipa, no one su se samo pomakle do sela ispred Cavtata gdje su uspostavile liniju obrane.²⁵³ Time je 15. listopada završeno zauzimanje Konavala. Jedino su pod njemačkom kontrolom ostali Molunat i Prevlaka koji su u vojnom smislu pripadali bokokotorskom sektoru.²⁵⁴ Odmah po tom na Grudi je održan narodni zbor na kojem je govorio komandant brigade, a u svrhu prenošenja pravilnih tumačenja ciljeva borbe, prikazivanja suprotne strane u negativnom svijetlu i na temelju toga pozivanja stanovništva na mobilizaciju.²⁵⁵ Bio je to ujedno početak propagandnih prosvjetno-političkih manifestacija kojima se na dubrovačkom području nastojalo čitavom stanovništvu interes i svjetonazor partije predstaviti kao jedini ispravan čime se posredno radilo na osiguranju legitimacije njene vlasti.²⁵⁶

Istoga dana kada su zauzeti Čilipi i Gruda Štab XXIX. divizije je u večernjim satima izdao naređenje svojoj X. i XII. brigadi za djelovanja u cilju napada na Dubrovnik s početkom 16. listopada.²⁵⁷ Brigade su trebale napadati vanjsku obranu grada koju je činila sljedeća linija: Oštra Glava-Golubov kamen-Uskoplje-Krčetovo-Drijen-Ivanica-Brgat-Dubac.²⁵⁸ Dakle, ta vanjska obrana se protezala od Rijeke dubrovačke preko dijela teritorija Hercegovine pa do granice sa Župom dubrovačkom. U zapovijedi nije bilo određeno nikakvo djelovanje za II. dalmatinsku proletersku brigadu štoviše bilo je navedeno kako njene snage produžuju prema Herceg-

²⁵² KOMNENOVIĆ, KRESO, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*, 358.

²⁵³ MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu“, 254.

²⁵⁴ Molunat i Prevlaka zauzeti su 28. listopada u sklopu ofenzive na Boku Kotorsku koja je također bila s ciljem prekidanja obalne odstupnice njemačkim snagama. *ZNOR*, tom IV, knj. 30, 244, 515-517.

²⁵⁵ ALFIREVIĆ, MAJICA, SINOBAR, „Treći bataljun u borbi“, 507.; MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu“, 271.

²⁵⁶ ALFIREVIĆ, SINOBAD, „Partijski i politički rad u brigadi“, 327, 368.

²⁵⁷ *ZNOR*, tom V, knj. 34, 216-217.

²⁵⁸ KOMNENOVIĆ, KRESO, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*, 360.

Novom.²⁵⁹ Ipak, treći bataljun te brigade nastavio je u smjeru Dubrovnika, a kako tvrdi rukovodstvo bataljuna to je učinjeno samoinicijativno.²⁶⁰ Borci bataljuna su 16. listopada slomili obranu Cavtata gdje im se predao manji broj hrvatskih vojnika iz 369. Vražje divizije. Dalje su obalom napredovali kroz Župu dubrovačku i 17. listopada dostigli pred liniju vanjske obrane Dubrovnika kod artiljerijskoga uporišta Dubac.²⁶¹

Za to vrijeme bili su u tijeku napadi X. i XII. brigade na uporišta vanjske obrane grada. Obje brigade su se pred akciju nalazile na hercegovačkom teritoriju. Deseta hercegovačka brigada bila je istočno od linije obrane grada, a Dvanaesta zapadno. Zadatak za X. brigadu je bilo osvajanje Ivanice i Brgata te tom linijom nastavljanje k Dubrovniku. Dvanaesta brigada je trebala dijelom snaga potpomoći taj napad preko Uskoplja i Krčetova, a drugim dijelom djelovati na cestu Prijedor-Mokošica-Zaton kako bi zatvorila kopneni pravac za izvlačenja neprijateljskih snaga prema njemačkim uporištima Slanome i Metkoviću. Pomoć joj je trebao pružiti Dubrovački PO koji se nalazio na prostoru od Zatona do Slanoga.²⁶²

Napadi su započeli 16. listopada. Toga dana dio snaga XII. brigade uspio je uspostaviti kontrolu nad linijom Oštra glava-Golubov kamen-Uskoplje-Krčetovo.²⁶³ Time su stvoreni preduvjeti za prekid kopnene komunikacije u smjeru Slanoga te za sudjelovanje brigade u napadu na Ivanicu. Istovremeno su snage X. brigade napale i zauzele Drijen.²⁶⁴ Napad na Ivanicu i Brgat, dva „ključa obrane Dubrovnika“ započeo je 17. listopada. Pošto je napad išao duž željezničke pruge najprije je trebalo zauzeti Ivanicu. Iako je zauzeta tamošnja željeznička stanica, selo nije. Stoga je u noći sa 17. na 18. listopada započeo novi napad u kojem se djelovalo istovremeno iz dva pravca. Jedan je bio za Ivanicu, a drugi za Brgat. Nastojalo se postići element iznenađenja ne napadanjem Brgata preko pruge već nepristupačnim smjerom iz Župe. Plan se pokazao uspješnim, u jutarnjim satima 18. listopada je zauzeta Ivanica, a poslijepodne Brgat i Dubac.²⁶⁵

U večernjim satima 18. listopada postrojbe NOVJ iz pravca Ivanice, Brgata i Dubca ušle su u Dubrovnik bez borbe. Naime, njemačke snage iz Dubrovnika i njegovoga pojasa već su se

²⁵⁹ ZNOR, tom V, knj. 34, 216.

²⁶⁰ ALFIREVIĆ, MAJICA, SINOBAR, „Treći bataljun u borbi“, 508.

²⁶¹ MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu“, 273.; ZNOR, tom IV, knj. 30, 508.

²⁶² ZNOR, tom V, knj. 34, 216-217.

²⁶³ RADOŠEVIĆ, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije*, 127.

²⁶⁴ ZNOR, tom IV, knj. 30, 513.

²⁶⁵ *Isto*, 514.

povlačile što morskim, a što kopnenim putem prema Slanom pa nije bilo nikoga da pruža otpor.²⁶⁶ Snage u povlačenju činili su dijelovi 3. i 1 bataljuna 369. puka 369. divizije, bataljun mornaričke pješadije, dio divizije brzih čamaca te dijelovi baterije artiljerijskoga diviziona.²⁶⁷ Osim njih u gradu su bile i domobranske snage iz 9. posadnoga zdruga od koji se dio nije povukao već se predao postrojbama NOVJ.²⁶⁸ Ovaj događaj označio je izvršenje Titove zapovijedi od 8. listopada i simbolično predstavljao trenutak uspostave kontrole nad dubrovačkim područjem s obzirom na to da je Dubrovnik bio glavno uporište njemačkih vojnih snaga i snaga NDH na tom prostoru. Ipak, akcije još nisu bile završene tek su trebale uslijediti najkrvavije borbe vođene u toku čitavoga rata na dubrovačkom području, a ni u užoj okolini grada oružana borba nije odmah utihnula. Istu večer dijelovi XII. hercegovačke brigade su u Komolcu i Mokošici u Rijeci dubrovačkoj napali i uništili vojsku koja je tim putem pokušala doći do Slanoga. Sljedećega dana još su trajali sukobi i zarobljavanja zaostalih vojnika.²⁶⁹

Jugoslavenska historiografija pišući o tom bitnom momentu za uspostavu komunističke vlasti na dubrovačkom području često je navodila kako su mase dočekale i oduševljeno pozdravljale vojsku koja je došla u Grad,²⁷⁰ a što moguće ima temelje u izvještaju načelnika Štaba XXIX. divizije koji je te večeri u 22 sata poslan u Štab divizije s takvim navodom.²⁷¹ Međutim jedno sjećanje borca iz trećega bataljuna Druge dalmatinske proleterske brigade unosi sumnju u taj prikaz. U sjećanju je zabilježeno: „kada smo stigli do Dubrovnika i prešli kroz gradska vrata i Stradunom išli do centra grada, nigdje nikoga nije bilo na ulici...Počeli su građani Dubrovnika izlaziti iz svojih kuća na ulicu i nekoliko njih se okupilo oko nas”.²⁷² U kontekstu toga sjećanja valja istaknuti kako je općenito teško vjerovati da su ljudi masovno oduševljeno pričekali jedinice NOVJ ako se uzme u obzir njihovo nesimpatiziranje istih tijekom čitavoga rata. Stoga se može zaključiti ukoliko je oduševljenoga dočeka i bilo da je bio produkt straha od odmazde ili kakve naredbe za izlazak na ulice jer takvih primjera djelovanja iz straha već je bilo na

²⁶⁶ MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu“, 274.; ZNOR, tom IV, knj. 30, 371, 514.

²⁶⁷ KOMNENOVIĆ, KRESO, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*, 359.

²⁶⁸ ALFIREVIĆ, MAJICA, SINOBAR, „Treći bataljun u borbi“, 509.; RADOŠEVIĆ, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije*, 127.

²⁶⁹ ZNOR, tom IV, knj. 30, 371-372.

²⁷⁰ MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu“, 273.; RADOŠEVIĆ, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije*, 132.

²⁷¹ *Sve naše Dakse*, 211.

²⁷² MARTINOVIĆ, „Oslobođenje Dubrovnika“, 513.

²⁷² ALFIREVIĆ, MAJICA, SINOBAR, „Treći bataljun u borbi“, 509.; KOMNENOVIĆ, KRESO, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*, 359.; RADOŠEVIĆ, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije*, 127.

dubrovačkom području.²⁷³ No, bez obzira što se te večeri događalo pravu atmosferu koju je nova vlast donijela u Dubrovnik ocrnali su događaji u narednim danima i mjesecima, a o kojima će više biti riječ u sljedećem poglavlju.

5.3. ZAUZIMANJE STONA I DUBROVAČKOGA PRIMORJA

Istovremeno dok se djelovalo za prekidanje pravca od Boke Kotorske do Dubrovnika u sklopu plana napada na Dubrovnik počelo se djelovati za prekidanje komunikacija od Dubrovnika do Metkovića. Trebalo je prekinuti cestovnu i željezničku vezu. Za prekidanje željezničke veze koja je išla hercegovačkim teritorijem bili su zaduženi dijelovi XXIX. divizije i II. dalmatinske proleterske brigade. Za prekid cestovne veze bila je zadužena XXVI. divizija.

Snage XXIX. divizije, XIII. brigada i bataljun XII. brigade s dva bataljuna iz II. dalmatinske brigade, su 13. listopada počele napadati željezničke postaje od smjera Trebinja do Gabele (Metković) kako bi uništili tamo stacionirane snage protivničke strane.²⁷⁴ Riječ je bila o njemačkim postrojbama, dijelovima 9. ustaškoga zdruga i talijanskoj legiji San Marko.²⁷⁵ Napadi su vršeni osim za zatvaranje pravca pristizanja njemačke pomoći Dubrovniku kao podrška djelovanjima XXVI. divizije. Naime, željezničke postaje koje su napadane bile su na dijelu pruge koji je bio paralelan sa zapadnim dijelom Dubrovačkoga Primorja i Stonom, a gdje su djelovale jedinice XXVI. divizije.²⁷⁶ Time dok su snage na željezničkim postajama bile zaokupirane branjenjem vlastitih položaja nisu mogle pružati pomoć uporištima koje su napadali dijelovi XXVI. divizije. Do 15. listopada zauzete su postaje Orahov do, Zavala, Čvaljina i Ravno. Uslijed tih napada njemačke postrojbe su bile primorane na povlačenje. One su duž pruge nastavile prema Hutovu do kojeg su snage iz XXIX. divizije došle 19. listopada i zauzele ga.²⁷⁷ Time su doprinosi brigada te divizije za ofenzivne akcije na dubrovačkom području završeni. One su dalje nastavile u borbe u dolini Neretve.²⁷⁸

Zadatak prekidanja cestovne komunikacije Dubrovnik-Metković i zauzimanja Stona, prepreke za izbijanje divizije na kopno, imale su I. i XI. dalmatinska udarna brigada te Grupa

²⁷³ Pogledati stranicu 22 ovoga rada.

²⁷⁴ *ZNOR*, tom IV, knj. 30, 454,457-458.

²⁷⁵ *Isto*, 459, bilj. 30, 460.

²⁷⁶ *ZNOR*, tom V, knj. 34, 198.

²⁷⁷ *ZNOR*, tom IV, knj. 30, 459-460.

²⁷⁸ *Isto*, 460.

južnodalmatinskih otočkih odreda.²⁷⁹ Izvršavanje ta dva zadatka započelo je s dva istovremena napada u noći s 15. na 16. listopada, jedan direktno na Ston i jedan direktno na cestu. Snage XI. brigade i dio Grupe južnodalmatinskih otočkih odreda rasporedili su se za trostrani napad na Ston s obzirom na to da su Nijemci imali utvrđene položaje na devet uzvišenja oko njega. Jedna od strana napada bilo je stonsko zaleđe do kojega se moglo doći jedino prebacanjem preko Malostonskoga zaljeva na kopno. Shodno tomu, prve večeri su vršeni napadi iz dva pravca na Ston kako bi se to prebacivanje izvelo neometano. Osim što je prijelaz na kopno bio uspješan, drugih ishoda te večeri nije bilo.²⁸⁰

Za to vrijeme snage I. brigade su se sa sjeverne obale Pelješca morskim putem prebacile u područje Neuma s kojim je graničilo Dubrovačko Primorje. Iskrkali su se kod Slivnoga Ravnoga i na poluotoku Kleku. Osvojili su ta dva uporišta, a potom Neum dvostranim napadom 16. listopada čime su prekinuli cestu Dubrovnik-Metković.²⁸¹ Izbijanje na cestu u području Neuma pokazalo se ključnim za krajnju borbu s njemačkom vojnom kolonom koja se par dana kasnije tuda povlačila prema Metkoviću. Naime, njemačka vojska ranije je na tom dijelu ceste bila napravila pripreme za njeno miniranje nakon vlastitoga povlačenja²⁸² koje se planiralo u sklopu odluke II. oklopne armije od 10. listopada, a prema kojem su se sve snage trebale povući na liniju Rijeka-Senj-Velebit-Knin-Mostar-Nevesinje-Gacko.²⁸³ Međutim, kako su postrojbe NOVJ na taj dio ceste došle prije njemačkih snaga koje su se povlačile one su cestu srušile u svrhe sprječavanja njemačkoga izvlačenja preko nje.²⁸⁴

Djelovanja 17. listopada bila su uspješna i na cesti i kod Stona. Dio snaga iz I. brigade prodirao je cestom u smjeru Stona uništavajući uporišta protivnika - Duži, Imotica, Topolo, Stupa, Ošlje.²⁸⁵ Tu su se nalazili oružnici NDH, bataljun 370. njemačkoga puka 369. divizije te sam Štab puka.²⁸⁶ Svi oni su se pred I. brigadom povukli u Oštrikovac (dio ceste najbliži Stonskoj prevlaci).²⁸⁷ Za to vrijeme su oko Stona zauzeta tri utvrđena položaja.

²⁷⁹ ZNOR, tom V, knj. 34, 198.

²⁸⁰ Isto, 223, 353-354.

²⁸¹ Isto, 423.

²⁸² Isto, 424, bilj 6.

²⁸³ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 186.

²⁸⁴ ZNOR, tom V, knj. 35, 269.

²⁸⁵ ZNOR, tom V, knj. 34, 424.

²⁸⁶ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 187.

²⁸⁷ ZNOR, tom V, knj. 34, 424.

Sukobi su se nastavili 18. listopada. Bataljun XI. brigade koji se bio prebacio na kopno za napad na Ston iz pozadine došao je na potrebne pozicije za to pa su istovremenim napadom sa svih strana borci XI. dalmatinske i Grupe odreda zauzeli Ston.²⁸⁸ U Stonu je „što zarobljena, što pobijena (savladana) cijela posada“.²⁸⁹ Samo unutar tvrđave Kaštio, gdje se dio pripadnika 19. bataljuna 999. brigade bio zatvorio, predalo se oko 250 vojnika i to pod pritiskom požara koji su pripadnici XI. brigade izazvali oko tvrđave.²⁹⁰

Jake borbe 18. listopada su se vodile i u Oštrikovcu. Dio bataljuna XI. brigade zato je po zauzeću Stona poslan tamo za pomoć I. brigadi.²⁹¹ Borbe koje su se od 18. listopada vodile na cesti Dubrovnik-Metković s obzirom na to da je Dubrovnik zauzet imale su novi cilj - sprječavanje izvlačenja snaga koje su dolazile iz smjera Dubrovnika. Kod Oštrikovca su oružani sukobi vođeni sve do 20. listopada navečer ali bez pomaka. Daljnji razvoj zbivanja odredila je protivnička strana. Naime, većina snaga iz pravca Dubrovnika dostigla je prostor Oštrikovca te se formirala kolona za proboj do Metkovića koja je onda ujutro 21. listopada krenula.²⁹² Za dostizanje prostora pod njemačkom kontrolom kolona je trebala proći pravcem Oštrikovac-Neum, preciznije Oštrikovac-Vukov klanac s obzirom da je preko istoga vodila cesta koja je za motomehanizirane jedinice bila nužna.²⁹³ Na tom putu u pozicijama za bočne napade, smješteni južno i sjeverno od ceste čekali su je bataljuni I. brigade i dva bataljuna XI. brigade.²⁹⁴ Kolona je relativno ne oštećena dostigla pojas Neuma 21. listopada navečer. Prema izvještaju XI. brigade zarobljeno je na tom putu 30 vojnika.²⁹⁵ Međutim daljnji prolaz preko ne pretjerano širokoga područja Neuma se usporio. Dobrim rasporedom snaga i rušenjem dijela cesta postrojbe XXVI. divizije su stezale obruč oko kolone. Uz velika stradanja i ostavljanje vojne opreme ona se s toga područja uspjela povući tek tijekom dana 23. listopada.²⁹⁶

Zbog njemačkih stradanja koja su se dogodila u području Neuma, točnije od Duži do Vukova klanca, Radeža i klanca kod Brestice, koji su također korišteni kao izlazne točke prema

²⁸⁸ Isto, 354.

²⁸⁹ ZNOR, tom V, knj. 35, 269.

²⁹⁰ ZNOR, tom V, knj. 34, 354.

²⁹¹ Isto, 355.

²⁹² Isto, 355.

²⁹³ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 206.

²⁹⁴ ZNOR, tom V, knj. 34, 424-425, 355-356.

²⁹⁵ Isto, 356.

²⁹⁶ Isto, 426

Metkoviću za dio kolone,²⁹⁷ ovi posljednji sukobi na dubrovačkom području imali su snažan odjek. Prenoseći o tome izvještaji vojnih struktura iznose neujednačene podatke o veličini kolone i broju stradalih. U izvještaju Štaba XXVI. divizije za VIII. korpus od 17. studenoga stoji da je kolona kada se prikupila za pokret brojila 4 500 osoba.²⁹⁸ Prema izvještaju istoga Štaba koji je bio upućen 31. listopada njegovim brigadama pak se navodi kako je kolona imala 4 400 osoba.²⁹⁹ U izvještaju Štaba I. brigade od 26. listopada upućenom Štabu divizije napisano je da je kolonu činilo oko 4000 ljudi od čega je 1250 ubijeno i zarobljeno,³⁰⁰ dok prema izvještaju Štaba XI. brigade je „neprijatelj...formirao jaku kolonu (3-4 hiljade).“³⁰¹ Ante Jurjević-Bajo, sekretar Oblasnoga komiteta KPH za Dalmaciju, u svom pismu upućenom Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju 25. listopada iznosi: „glavni teret je pao na XXVI. diviziju i to likvidacija Stona, gdje su naše jedinice koloni koja se izvlačila iz Dubrovnika zadali teške gubitke oko 700 mrtvih.“³⁰²

Jugoslavenska ali i suvremena historiografija pišući o ovom događaju prenosila je drastično različite podatke o broju stradalih. U monografiji *Jedanaesta dalmatinska udarna brigada* je navedeno da se samo ¼ kolone izvukla u Metković, što bi značilo da je bilo oko 3000 zarobljenih i ubijenih na liniji Oštrikovac-Vukov klanac. Dalje autori kako bi obranili tu svoju brojku, za koju izvor nije naveden, prenose izvještaj načelnika Štaba XXVI. divizije od 23. listopada poslan ostatku Štaba u kojem se navodi veličina kolone od 4400 osoba, te smrtno stradanje 600 osoba i zarobljavanje 180. Autori naime daju komentar kako je ovaj izvještaj produkt tek uobličjenih trenutačnih dojmova načelnika Štaba aludirajući na to kako u njemu izneseni podaci nisu točni dok njihovi jesu.³⁰³ U knjizi *Povijest Osmog korpusa* stoji podatak kako je prema izvještaju Štaba XXVI. divizije od 17. studenoga za VIII. korpus na prostoru Ston-Vukov klanac bilo 2000 poginulih i 1070 zarobljenih.³⁰⁴ Osim što se radi o velikoj brojci ovdje se otkriva još jedan problem. Naime, prijepis izvještaja Štaba XXVI. divizije za VIII. korpus od 17. studenoga nalazi se u *ZNOR*-u te ne sadrži podatke o broju poginulih i zarobljenih već samo o veličini kolone.³⁰⁵ Premda bi se moglo zaključiti kako prijepis nije cjelovit i da je u

²⁹⁷ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 206.; *ZNOR*, tom V, knj. 34, 426.

²⁹⁸ *ZNOR*, tom V, knj. 35, 268.

²⁹⁹ *ZNOR*, tom V, knj. 34, 580.

³⁰⁰ *Isto*, 424-425.

³⁰¹ *Isto*, 355.

³⁰² RUPIC, GEIGER, *Dokumenti: Dalmacija*, 156.

³⁰³ RAKO, DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska*, 203.

³⁰⁴ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 128.

³⁰⁵ *ZNOR*, tom V, knj. 35, 263-283.

tome problem tu sumnju otklanja činjenica da se u ZNOR-u i knjizi Anića navodi različita lokacija za sporni dokument (oboje navodi Arhiv Vojno-istoriskoga instituta ali ne isti registarski broj niti istu kutiju). Stoga ovakva situacija upućuje na sumnju da postoje dva dokumenta s istim pošiljateljem i primateljem kao i datumom slanja ali različitoga sadržaja. Odnosno da je jedan od dokumenata autentičan dok drugi nije.

Što se same brojke od 3070 stradalih tiče ona se odnosi ne samo na stradale od Oštrikovca do Vukova klanca nego i one stradale u bitkama kod Stona i na putu do Oštrikovca, piše Anić.³⁰⁶ Međutim, u Stonu je bilo maksimalno 800 vojnika³⁰⁷ pa ako se uzme u obzir i njih te prema Štabu I. brigade 1250 ili prema Anti Jurjeviću-Baji 700 stradalih od Oštrikovca do Vukova klanca ponovno se ne može dobiti brojku od 3070. Isti podatak o ukupnih 3070 stradalih zabilježen je u monografiji *Dvadeset deveta hercegovačka divizija* bez reference, knjizi *Dalmacija u NOB-u* također bez reference te knjizi *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* koja se referira na prije spomenutu knjigu.³⁰⁸ Nedvojbeno svi autori crpili su podatke iz istoga izvora.

U konačnici otkrivanju istine o stradanjima tijekom ovih borbi jedino bi pomogla provjera izvornosti dva dokumenta Štaba divizije od 17. listopada kojom bi se potvrdila ili demantirala brojka od 3070. Do tada ostaje otvorenim pitanje jesu li izvještaji koji su nastajali u danima poslije ovih borbi (načelnik Štaba XXVI. divizije, Štab I. brigade, Ante Jurjević-Baja) iz nekoga razloga umanjili brojke stradalih ukoliko je brojka od 3070 točna ili je historiografija ukoliko je ta brojka neautentična, nastojala prenošenjem većih brojki veličati uspjeh snaga NOVJ. Koja god verzija bila istinita ono što je nepobitno je da je s obzirom na stradanja i čitave okolnosti sukoba jedno od mjerila uspjeha u NOVJ uz zauzimanje bilo uništavanje.

6. OD VOJNE POBJEDE DO KOMUNISTIČKOGA SUSTAVA

Odmah po uspostavi vojne kontrole nad teritorijem pristupilo se procesu preuzimanja, izgradnje i učvršćivanja vojnih i državnih institucija, svih lokalnih struktura vlasti. Sve to radilo se po unaprijed definiranom planu i direktivama koje su odijeli Zemaljskog antifašističkog vijeća

³⁰⁶ ANIĆ, *Povijest osmog korpusa*, 128.

³⁰⁷ ZNOR, tom V, knj. 34, bilj. 11.

³⁰⁸ KOMNENOVIĆ, KRESO, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*, 303.; KVESIĆ, *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*, 710.; MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 346.

narodnog oslobođenja Hrvatske izdavali od ljeta 1944. za sva dotad neosvojena područja.³⁰⁹ Međutim, kako je KPJ željela uspostaviti komunistički sustav vlasti koji je bio suprotan dotadašnjim obećanjima o demokratskom višestranačkom poretku u novoj jugoslavenskoj državi, uz regularne elemente izgradnje državnih i političkih sustava korištena je i represija. Štoviše, pokazalo se kako je ona bila kamen temeljac za čvrstu partijsku državu. Dubrovačko područje bilo je zoran primjer drastične primjene represivnih mjera i motiviranosti za primjenu istih iz osвете i političkih ciljeva.

Za stvaranje društva u kojem su interes, svjetonazor i vrijednosni sustav Partije jedini ispravni³¹⁰ te uklanjanje potencijalnih i stvarnih političkih oponenta partijskom režimu najprije je na dubrovačkom području iskorišteno ratno stanje. Odmah po zauzimanju nastupila je opća obvezna mobilizacija. Ona se pravdala nastavkom borbi na drugim jugoslavenskih frontovima i činjenicom da u Dubrovniku i njegovoj okolini mobilizacija „ranije nije bila jače izvršena“, a odnosila se službeno na sve muškarce od 18 do 45 godina.³¹¹ Mobilizirani su uglavnom upućivani u II. dalmatinsku proletersku brigadu koja je tada još uvijek bila dio II. crnogorskoga korpusa, a za koju je još od proljeća bilo predviđeno da se popuni stanovništvom toga područja. Do kraja studenoga mobilizacija u brigadu smatrana je završenom, odnosno ciljana kvota boraca bila je popunjena.³¹² Ipak, brigada je smjestivši se u Dubrovniku i Rijeci dubrovačkoj nakon borbi oko Boke Kotorske i poziva za ulazak u VIII. korpus od kraja studenoga pa do kraja prosinca, kada je upućena u nove borbe, nastavila vršiti mobilizaciju dubrovačkoga stanovništva.³¹³ Ukupno je u brigadu mobilizirano 1312 boraca prema popisu boraca iz monografije *Druga dalmatinska proleterska brigada*, dok borac Mišo Đuraš u svojim sjećanjima navodi kako je na imeničnom popisu brigade bila 1481 osoba s dubrovačkoga područja.³¹⁴ Najviše mobiliziranih bilo je iz grada Dubrovnika, Župe dubrovačke i Konavala.³¹⁵

Uz svojevrсни službeni razlog mobilizacije radi popunjavanja jedinica za predstojeće borbe, ona je bila motivirana političkim razlozima. Kroz vojsku, kao čvrsto uporište KPJ, se nastojalo veću

³⁰⁹ JURČEVIĆ, *Bleiburg*, 98-99.

³¹⁰ JURČEVIĆ, *Bleiburg*, 151.

³¹¹ ZNOR, tom IX, knj.7., 737.

³¹² *Isto*, 608.

³¹³ Brigada je pozvana da dođe na područje Dubrovnika 23. listopada kada je i obaviještena o ulasku u VIII. korpus. ZNOR, tom II, knj. 14, 391.; MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu”, 284.

³¹⁴ CVRLJE, ĆURIN, *Druga dalmatinska proleterska brigada*, 509-706.; ĐURAŠ, „Dubrovčani u 2. dalmatinskoj brigadi“, 521.

³¹⁵ MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu”, 284.

masu ljudi politički preodgojiti u kontekstu stvaranja društva koje drži partijska gledišta jedininim ispravnima. Takva praksa oblikovanja boraca u komuniste-revolucionare, najsvjesniji dio društva koji poznaje teoriju ciljeva revolucije i koji će u poslijeratnom periodu biti povoljan kadar za službe provodila se tijekom cijeloga rata.³¹⁶ Prateći to, s novo mobiliziranim ljudstvom s dubrovačkoga prostora koje „je na vrlo niskom političkom nivou, a ne posjeduje dovoljno ni borbenosti“³¹⁷ je provoden intenzivan partijsko-politički rad kako bi se oblikovali u osobe s pravilnim uvjerenjima i razmišljanjima o narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, ali i postali potencijalni širitelji toga svjetonazora.³¹⁸

Druga politička svrha mobilizacije bilo je uklanjanje potencijalnih političkih protivnika. Vrlo direktno i jasno prenesen je taj princip obračuna u sjećanjima Davora Jurišića. On iznosi riječi Dragiše Ivanovića, političkoga komesara Ratne mornarice NOVJ iz razgovora vođenoga prije odlaska u borbe kod Boke Kotorske:

“ja vam moram skrenuti pažnju na to da se u Dubrovniku tijekom rata sjatio svakakav ološ, prema nama neprijateljski raspoložen. Takvih imate i u vašoj jedinici i zato vas šaljem u Boku. Možda dobijete zadatke koje ćete s takvim sastavom teško izvršiti. Koliki će biti gubici, ne brinite. Glavno je sačuvati komandni sastav. Rat je da se gine, a ne šeće i izbjegava dug prema domovini. Među vašim borcima ima dosta onih koji su klasni neprijatelji. Prema njima morate biti nemilosrdni i uvijek ih gurati u prve redove i na najteže zadatke... Dubrovnik mora platiti danak slobodi”³¹⁹

Iz prenesenoga dijela dijaloga osim što se uviđa mjera posredne pojedinačne likvidacije za protivnike po političkoj osnovi (klasni neprijatelji) vidljivo je kako je primjena nasilnih metoda nad dubrovačkim stanovništvom bila motivirana osvetom za dotadašnju generalno slabu podršku NOP-u i komunizmu. Potvrdu da se plan koji je Ivanović iznio proveo u djelo donosi sjećanje Miša Đuraša prema kojem su borci s područja Dubrovnika bili u prvim borbenim redovima i činili glavninu od oko 50 stradalih.³²⁰ Tezu o pojedinačnim likvidacijama neprijatelja režima kroz NOVJ iznosi i Joško Radica. On u svojoj knjizi *Sve naše Dakse* analizira slučajeve stradanja pojedinaca s dubrovačkoga područja u postrojbama ali van borbe. Na temelju toga tvrdi kako su neodređene okolnosti stradanja poput nestao (primjerice tijekom premještanja), stradao

³¹⁶ ALFIREVIĆ, SINOBAD, „Partijski i politički rad u brigadi“, 356; JURČEVIĆ, *Bleiburg*, 167,

³¹⁷ ZNOR, tom IX, knj.7., 608.

³¹⁸ ALFIREVIĆ, SINOBAD, „Partijski i politički rad u brigadi“, 356.; MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu“, 279.

³¹⁹ JURIŠIĆ, *Bolje je voljeti manje*, 163-164.

³²⁰ ĐURAŠ, „Dubrovčani u 2. dalmatinskoj brigadi“, 521.

nesretnim slučajem (primjerice slučajna aktivacija oružja kod suborca) te strijeljan u pokušaju bijega, kod boraca koji su zbog svoje ratne prošlosti držani neprijateljima NOP-a ili bili označeni kao pasivni, bile vrlo vjerojatno samo paravan namjernih likvidacija.³²¹

S obzirom da su se nad onima koji su mobilizirani od listopada 1944. provodile pojedinačne likvidacije, što je jedan od najtežih oblika represije, može se tvrditi kako je tada provedena mobilizacija, a time i vojska bila mehanizam za primjenu represivnih mjera. Tomu u prilog idu i druge represivne mjere koje se uočavaju kod mobilizacije nakon listopada 1944., prisila i zastrašivanje. One su korištene kako bi se stvorili preduvjeti za već opisani preodgoj i pojedinačne likvidacije. Naime, stvaranjem ozračja straha za vlastitu sudbinu određivanjem oštrih sankcija, uključujući strijeljanje, za one koji se ne odazovu na mobilizaciju ili dezertiraju vršila se prisilna mobilizacija, ali i prisilna podrška novom sustavu. Prvi slučajevi strijeljanih novo mobiliziranih boraca-dezertera bili su već u Dubrovniku, prije nego je II. dalmatinska proleterka brigada izvršila pokret prema Mostaru i Širokom Brijegu.³²²

Drugi nivo prisilnoga mobiliziranja bila je mobilizacija po kazni. Naime, zabilježeno je nekoliko slučajeva osoba koje su uhvaćene po zauzimanju, osuđene na zatvorske kazne ili prisilni rad, no kaznu nisu izdržavali odmah već su najprije upućivani u brigade, a služenje kazne im je odgađano za nakon rata.³²³ Nadalje, primjer provođenja ovakve prisile su i konavoski škripari. Riječ je bila o osobama koje su se od listopada 1944. skrivale po konavoskim brdima jer se nisu slagale s vlasti koja je nastupala, jer se nisu odazvale na mobilizaciju ili su dezertirale iz uglavnom II. dalmatinske brigade.³²⁴ Nakon što bi se oni predali ili bili uhvaćeni po kazni su upućivani u vojne postrojbe što je razvidno iz radiograma Odjeljenja za zaštitu naroda (dalje: OZN) Dubrovnik upućivanih OZN-i za Dalmaciju. Tako OZN-a Dubrovnik u radiogramu od 2. siječnja 1945. iznosi kako „Drug Galić iz XXVI divizije odbija da prima ljude koji se upućuju sa ovoga terena koji se ni u kom slučaju ne smiju zadržati, jer se radi o škriparima koji su uhvaćeni ili se predali.“³²⁵ Kontinuitet iste prakse do kraja rata potvrđuje se i u radiogramu od 9. svibnja

³²¹ RADICA, *Sve naše Dakse*, 634-635, 640-641, 643, 646, 649.

³²² MILINKOVIĆ, „Brigada u sastavu Primorske operativne grupe“, 258.; RADICA, *Sve naše Dakse*, 646-647.

³²³ RADICA, *Sve naše Dakse*, 635, 653-654.

³²⁴ *Isto*, 401.

³²⁵ *Isto*, 411.

1945.: „Dali ćemo sad škripare koji se prijave ili uhvate slati u jedinice kada više nema borbe.“³²⁶

Treći nivo prisilne mobilizacije je bila izravna prisilna mobilizacija također motivirana političkim razlozima. Zahvaćala je i skupine društva na koje se opća mobilizacija nije odnosila. Tomu u prilog je izvješće Štapske ćelije Komande mjesta Konavle od 21. veljače 1945. u kojem je naglašeno kako se u neprijateljskim selima gdje omladina pjeva “Druže Tit kopaj raku da zakopaš petokraku“ treba „poslužiti racijom i odvesti sve muške sposobne za vojsku, pa po mogućnosti i ženske, koje bi se moglo upotrijebiti kao bolničarke.“³²⁷

Izvan vojske su se za učvršćivanje puta do partijskoga sustava vlasti također provodile represivne mjere, a među njima i najteži oblik represije, masovne fizičke likvidacije bez suda. Izvještaj Drage Desputa, člana Sudskog odsjeka Glavnog štaba NOV I PO Hrvatske, upućen Centralnom komitetu KPH od 17. siječnja 1945.³²⁸ donosi ocjenu represivnoga sustava, odnosno opaske za isti u čitavoj Dalmaciji. Kao takav taj dokument rasvjetljava mjeru masovnih fizičkih likvidacija te daje uvid u njene razmjere i motive na području Dubrovnika i okolice. Iz izvještaja je nedvojbeno kako su likvidacije bile sustavne i planirane, a ne izolirani slučajevi samovolje jer radilo se o postupcima koji su proizlazili iz direktive „da prilikom oslobođenja uhapsu što više ljudi, jedan dio od tih koji ispunjavaju potrebne uslove, likvidiraju, a ostali dio puste na slobodu.“ Primjenom te direktive bili su likvidirani civili/lokalno stanovništvo jer se navodi kako „od likvidiranih jedan su dio domaći ljudi, a jedan dio zarobljenici naši državljani“. Postupci likvidacija bili su bez suda, a za potrebe pravdanja nestanka i smrti većega broja ljudi u javnosti „za jedan dio od likvidiranih zatraženo je od naših vojnih sudova da se izrade presude u svrhe objavljivanja.“³²⁹ Prema tome, ljudi su prvo bili likvidirani pa je po tom pisana presuda čime su vojni sudovi kao potpisnici presuda bili jedan od suučesnika u provođenju represije. Ipak glavna uloga u provođenju i organiziranju pripadala je OZN-i. To je vidljivo na više mjesta u dokumentu. Desput iznoseći kritike na provođenje datih uputstava za ta nasilna djelovanja među ostalim ističe kako „izradjene presude prije objavljivanja nisu od drugova iz OZN-e

³²⁶ *Isto*, 437.

³²⁷ *Isto*, 413.

³²⁸ RUPIC, GEIGER, *Dokumenti: Dalmacija*, 288-302.

³²⁹ *Isto*, 288.

pregledane³³⁰ što potvrđuje kako je OZN-a imala završnu riječ. OZN-a je imala u tom kontekstu vrlo visoku razinu moći i slobode, posebno do kraja studenoga 1944. godine kada „organima odsjeka za zaštitu naroda izdata je nova direktiva po kojoj oni više nemaju ovlaštenja da vrše likvidacije bez suda, osim naročitih izuzetaka“.³³¹ Iz daljnjega teksta izvještaja iščitava se kako su egzekutori pri ovim postupcima bili pripadnici Korpusa narodne obrane Jugoslavije. Naveden je „slučaj u Dubrovniku gdje se je justifikacija vršila ne strijeljanjem već su se takva lica klala.“, a što je „radila jedinica narodne obrane.“³³²

Po opisanoj praksi „od Dubrovnika-Knina do Zadra likvidiran je stanovit broj ljudi“.³³³ Među društvenim skupinama koje su bile obuhvaćene bili su i svećenici pa je tako u Dubrovniku „20 popova“ likvidirano. Desput taj slučaj s negodovanjem komentira jer se „nisu smjeli likvidirati unutar četiri zida. Njih je trebalo najprije raskrinkati medju narodom, izvesti na sudjenje i onda suditi.“³³⁴ Osim što je jasno da autora dokumenta ne zanima pojedinačna krivica, koju uostalom nigdje ni ne spominje u cijelomu tekstu, uviđa se kako su suđenja, ako su provođena, bila u svrsi propagande, a ne osiguravanja elementarnih prava okrivljenika na obranu.

Veliki razmjeri likvidacija na dubrovačkom području otkrivaju se iz priloga ovoga dokumenta, izvatka iz izvanrednoga izvještaja vojnoga suda VIII korpusne vojne oblasti NOVJ Vijeća pri Komandi dubrovačkoga područja, u kojem piše: „u prvim danima oslobođenja Dubrovnika likvidirano je oko 100 ljudi.“³³⁵ Desput se u izvještaju na taj podatak osvrće u kritičnom tonu, prigovarajući kako su razmjeri likvidacija nedovoljno visoki: „Pogledajmo samo Dubrovnik. Tamo je likvidirano svega oko 100 ljudi. To je premalen broj za Dubrovnik i okolicu“. Dalje objašnjava kako je veći broj smaknuća potreban jer su u Dubrovniku i okolici „za ovo čitavo vrijeme carevali i ustaše i četnici, Talijani i Nijemci, a ogromna većina Dubrovčana s njima se je povezala. Osim toga u samom Dubrovniku radjale su se ideje i izgradjivali planovi vršenoga nasilja nad čitavom Dalmacijom“.³³⁶ Razvidno je kako individualna odgovornost ovdje nije uzimana u obzir već se po načelu kolektivne odgovornosti krivica stavljala na čitavo stanovništvo područja i to zbog dosad u radu već isticanoga generalno slabijega interesa i

³³⁰ *Isto*, 289.

³³¹ *Isto*, 291.

³³² *Isto*, 289.

³³³ *Isto*, 288.

³³⁴ *Isto*, 289.

³³⁵ *Isto*, 297.

³³⁶ *Isto*, 290.

pasivnosti prema NOP-u, a ne konkretnih krivičnih djela. U duhu ovakvih radikalnih razmišljanja, očito rasprostranjenih u svim vojnim, državnim i partijskim tijelima, OZN-a za Dubrovnik je unaprijed sastavila popis potencijalnih „narodnih neprijatelja“ s imenima oko 500 osoba³³⁷ što samo dodatno potvrđuje da je masovni obračun s navodnim protivnicima bio unaprijed razrađen. Valja još istaknuti kako su ocjene koje je iznio Drago Desput u svom izvještaju, sudeći po njegovoj uzlaznoj karijeri nakon završetka rata, bile odraz sustava i principa prema kojem se komunistička represija provodila jer da su njegova razmišljanja bila ne prihvatljiva ne bi mogao napredovati. On je u montiranom sudskom procesu Mili Budaku i grupi ministara NDH u lipnju 1945. bio uz Iva Politea i Iva Elegovića branitelj optuženih.³³⁸ Dok je kasnije kao pomoćnik javnoga tužitelja Jakova Blaževića sudjelovao u sastavljanju optužnice Alojzija Stepinca.³³⁹

Tri priloga istome izvještaju izravni su dokazi kako je na dubrovačkom području bila prisutna praksa da se nakon likvidacija kreiraju oglasi o (ne)provedenim sudskim postupcima u svrhe obmane javnosti. Istovremeno, oni ukazuju i daju objašnjenje ozračja koje se takvi oglasi prouzročili. Naime, u prilogu broj 6., spomenutom izvratku iz Izvanrednog izvještaja vojnog suda VIII korpusne vojne oblasti NOVJ Vijeća pri Komandi dubrovačkoga područja kaže se kako od oko 100 likvidiranih „za oko polovinu od tih izvješeni su oglasi s potpisom Vojni sud, što je u Dubrovniku ostavilo mučan utisak i ostavilo osjećaj pravne nesigurnosti.“³⁴⁰ Druga dva priloga dokumentu, oglasi s potpisom Vojnoga suda, pokazuju zbog čega su oglasi tako utjecali na ljude. Radi se o dva formulacijski identična oglasa kojima se narod obavještava da je „na smrt strijeljanjem, gubitkom građanskih časti i konfiskaciom imovine“ osuđeno sedam i dvanaest osoba te da je presuda izvršena. „Vojni sud dubrovačkog Područja na svojim zasjedanjima dana 14 i 15 studenoga o.g.“ donio je odluke prenesene u ovim oglasima od 19. studenoga. Pritom na oglasima uz imena osoba nisu bila napisana individualna obrazloženja i kazneno djelo već su svi bili krivi „zato što su od 1941 godine pa sve do oslobođenja djelovali u protunarodnom duhu, služeći okupatora, kao aktivni ustaše, propagatori i špijuni i tim svojim djelovanjem teško se ogriješili o interese Narodno Oslobodilačkoga Pokreta i Narodno Oslobodilačke Borbe.“ Oglasi su oskudijevali informacijama, pa tako među ostalim nije bio naveden niti sastav sudskoga vijeća

³³⁷ *Isto*, 290, bilj. 210.

³³⁸ RUPIC et al., *Dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska*, 417.

³³⁹ HORVAT, „Nadbiskup Alojzije kardinal Stepinac i totalitarni režim“, 163.

³⁴⁰ RUPIC, GEIGER, *Dokumenti: Dalmacija*, 297.

niti broj presude, štoviše bilo je napisano „Br. Službeno“. Isto tako, nije bilo navedeno ni kada ni gdje je presuda izvršena.³⁴¹ S obzirom na takav ne personalan, shematski pristup te manjak podataka u oglasima jasno je od kuda se stvorio osjećaj pravne nesigurnosti. Potvrda toga osjećaja, odnosno da je u Dubrovniku „zavladao izvjestan strah,“ nalazi se i u izvještaju Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju koji je 8. prosinca 1944. upućen Centralnom komitetu KPJ i Centralnom komitetu KPH.³⁴² Na kraju priloženih oglasa o presudama nadopisano je: „Ovu presudu je izradila i oglasila OZN-a“ i time se može odbaciti svaku sumnju da su oglasi nastali na temelju stvarnih sudskih procesa. U prilog tome još stoji i činjenica da osobe navođene na svakom pojedinom oglasu nisu strijeljane niti na istom mjestu niti istoga dana. Prema Jošku Radici radilo se o tri stratišta, otočić Daksa, otok Korčula i Boninovo u Dubrovniku i osobama stradalim u periodu od 25. listopada do 6. studenoga.³⁴³ Sudeći po tome OZN-a je slučajnim odabirom među likvidiranim birala imena onih koje će navesti na oglasu.

Još jedan visoko rangirani dokument ide u prilog dosad iznesenim tvrdnjama. Riječ je o dokumentu s klasifikacijom A, što označava najveći stupanj povjerljivosti,³⁴⁴ a koji je Uprava državne bezbjednosti za oblast Dalmaciju 1947. uputila Upravi državne bezbjednosti za grad Dubrovnik. Predmet toga dokumenta bilo je „sređivanje materijala za registraciju“ pa se u svrhe toga u njemu traži da se dostavi „spisak lica likvidiranih poslije oslobodjenja, kratkim postupkom ili presudom.“ Osim toga zatražen je i „spisak rodbine za gore navedena lica uz kratke karakteristike, s naznakom rodbinske veze sa istim“ iz čega je razvidan rad na apsolutnoj kontroli cijeloga društva.³⁴⁵ Isto tako, razvidna je kontinuirana represivnost sustava nad nevinim ljudima, odnosno onima koji su sumnjivi i krivi bili samo zato jer su bili rodbina nekoga (potencijalnoga) protivnika režima.

Nasilne mjere koje su komunisti koristili za osiguranje svoje dominacije osim što su doslovno uklanjale ljude one su i zastrašivale cijelo društvo i tim putem ga neutralizirale. Međutim, stanovništvo Dubrovnika i okolice nije se potpuno pokorilo. Nakon kraja rata, Na I. Savjetovanju načelnika i rukovodstava OZN-e za Hrvatsku sredinom srpnja 1945. „završna riječ druga

³⁴¹ *Isto*, 300-301.

³⁴² *ZNOR*, tom IX, knj. 7, 742.

³⁴³ *RADICA*, *Sve naše Dakse*, 242, 313,-314, 320.

³⁴⁴ *JURČEVIĆ*, *Bleiburg*, 308.

³⁴⁵ *Isto*, 309.

generala Steve: načelnika OZN-e za Hrvatsku“ ukazuje na neuspjehe komunističkoga sustava u Dubrovniku i okolici:

„U Dalmaciji se zapaža Dubrovnik kao Dubrovnik. Tamo se opaža mlada organizacija i nejaka...Dubrovnik nije obuhvaćen po partijskoj organizaciji, to vi iznosite kao OZNIkovci, ali nije obuhvaćen ni po nama...Treba se pojačati rad 3 i 4, i deseterostruko. Propustili smo to da u Dubrovniku nemamo mreže među gospodarima i kapetanima. Mi moramo poraditi na tome, da u Dubrovniku ne bude niti jedna gosparska radnja gdje nemamo svoju mrežu. Treba verbovati nekoga iz njihovih redova i ubacivati. U Dubrovačkom okrugu imaš otočje, koje je odlično prema samom Dubrovniku, a sela ne valjaju. Zar mi nismo u stanju da one dobre privučemo da bi oni sami odstranili onu manjinu iz sela nama neprijateljski nastrojenih.“³⁴⁶

Dakle, dijelovi sustava koji su isključivo mogli jačati i graditi se uz suradnju lokalnoga stanovništva nisu napredovali. OZN-a je u tom smislu imala poteškoće u razvoju svoga ilegalnoga krila, suradnika i doušnika. Nadalje, iz priloženoga se vidi kako je represivni sustav djelovao i nakon rata te da su represivnim mjerama bili obuhvaćeni oni koji su bili „neprijateljski nastrojeni“. Prema toj formulaciji može se pretpostaviti kako je to uključivalo i pasivne i aktivne nepodržavatelje politike KPJ. Isto tako, na temelju ovoga teksta uviđa se kako stanje nije bilo ujednačeno na čitavom dubrovačkom području, komunisti su uspješnije djelovali na otocima (pod terminom otoci se u partizansko-komunističkim dokumentima često mislilo i na Pelješac), odnosno tamo su imali veću podršku nego na kopnenom prostoru dubrovačkoga područja. Ta različitost i ranije se tijekom rata isticala kroz više parametra od priljeva boraca u jedinice do stanja partijske organizacije pa je ovo bio svojevrsni prirodni nastavak toga puta.

Ključni događaj koji je označio političku pobjedu KPJ i eliminaciju političke oporbe bili su izbori za ustavotvornu skupštinu.³⁴⁷ Opisana nasilna djelovanja iz perioda od listopada 1944. do 11. studenoga 1945., kada su izbori održani, dobrim dijelom su bila priprema za iste. Rezultati tih izbora, na kojima je Narodna Fronta kao transmisija KPJ odnijela apsolutnu pobjedu kako je utvrdila Izborna komisija,³⁴⁸ gledani na razinama kotareva su potvrdili kako dubrovačko područje nije bilo slučaj potpunoga pokoravanja sustavu uslijed terora. Grad Dubrovnik je kao i ranije prednjačio u nepodržavanju komunističkoga elementa. Izlaznost na izbore bila je 88,35% dok je od ukupnoga broja onih koji su na izbore izašli u Dubrovniku, 10 075 osoba, glas crnoj kutiji dalo njih 18,85%. Na razini Kotara Dubrovnik bilo je 6,1% glasača za crnu kutiju te nešto

³⁴⁶ *Isto*, 336-338.

³⁴⁷ MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 280-281.

³⁴⁸ *Isto*, 277-278.

bolja izlaznost nego u samom Gradu, 94,55%. Biračko pravo imalo je 14 532 osobe. U Kotaru Pelješac-Mljet bilo je 10 085 osoba s biračkim pravom od čega ih je 8 358 izašlo na izbore na biračkim mjestima u kotaru. Od toga je njih 5,49% dalo glas crnoj kutiji. Gotovo stopostotnu podršku Narodnoj Fronti dalo je stanovništvo Kotara Korčula s manje od 1% glasova za crnu kutiju, točnije s njih 99.³⁴⁹ Iako se ne radi o generalno velikim brojčanim vrijednostima u ozračju represivnoga terora gdje je bio kriv i na neki način stradao svatko tko ne podržava političku liniju nove vlasti one su bile poprilično velike i slale su jasnu poruku.

7. ZAKLJUČAK

Komunistička partija Jugoslavije je tijekom Drugoga svjetskoga rata preko Narodnooslobodilačkoga pokreta radila na stvaranju nove jugoslavenske države s komunističkim sustavom vlasti. Riječ je bila o višeslojnom procesu. Na dubrovačkom području, teritoriju južno od Neretve do Konavala s Pelješcem i paralelnim otocima, značajniji pomaci u tom smjeru bilježili su se od rujna 1943. godine. Naime, do tada na tom prostoru nije bilo vojnih pothvata kojima bi se pokušala uspostaviti kontrola od strane NOP-a, a niti je bilo značajnije aktivnosti i interesa stanovništva za Pokret čega je pokazatelj ne postojanje nikakve vojne formacije na liniji od Konavala do Dubrovačkoga Primorja kao ni čvrste partijske organizacije. Nešto bolja situacija bila je na Pelješcu gdje je postojao partizanski odred te na Korčuli gdje je bio Korčulanski PO i najbrojnija partijska organizacija.

U rujnu 1943. kapitulacijom Kraljevine Italije stvorili su se uvjeti za prvi pokušaj zauzimanje dijela dubrovačkoga područja, Pelješca, Korčule i Mljeta. Jedna od okolnosti koje su partizanima omogućile da brzo preuzmu kontrolu bila je euforija koja je zavlada među stanovništvom otoka koji su do tada bili anketirani Kraljevini Italiji ali i stanovništvom Pelješca koje je pretrpjelo talijanske kaznene ekspedicije. Na tom području NOP-u se tada pridružila velika masa stanovništva pa je formirana čitava brigada, XIII. dalmatinska brigada. Bila je to prva i posljednja brigada formirana na dubrovačkom području. Ujedno bio je to period najvećega dobrovoljnoga priljeva boraca s toga područja u NOV I POJ.

³⁴⁹ Osobe s biračkim pravom ukoliko se nisu nalazile u svom mjestu prebivališta mogle su također glasati u mjestu gdje borave. Takve osobe ulaze u računicu izlaznosti grada/kotara u kojem imaju prebivalište, dok ne ulaze u računicu glasova za crnu kutiju toga istog grada/kotara. Izborni rezultati u Dalmaciji“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 15. 11. 1945., 1., pristup ostvaren 20. 5. 2023., <https://arhiv.slobodnadalmacija.hr/>.

Kapitulacija Kraljevine Italije kod stanovništva na potezu od Dubrovačkoga Primorja do Konavala nije donijela nikakvu značajnu promjenu u smislu rasta podrške NOP-u. Na tom prostoru tek od proljeća 1944. bilježi se mobilizacija stanovništva u jedinice. Došlo je do formiranja Konavoskoga PO, prve vojne jedinice na tom prostoru, a onda tek u ljeto 1944. formiran je i Dubrovački PO. Ti odredi imali su spor rast koji se nastojao riješiti među ostalim i upotrebom sile i zastrašivanja. Mobilizacija na Pelješcu i otocima također je bila smanjenoga intenziteta tijekom 1944. kako se vidi iz sporoga obnavljanja i popunjavanja tamošnjih partizanskih odreda. Spori rast odreda i dezerterstva koja su popratila partizanske borbe za Pelješac i Korčulu na kraju 1943. bili su jasan pokazatelj kako je masovna dobrovoljna mobilizacija iz rujna bila motivirana antifašističkim, a ne komunističkim stavovima i vrijednostima. U prilog slabom priljevu boraca tijekom 1944. i tim putem zaključenoj pasivnosti stanovništva prema NOP-u i komunizmu išla je i slaba oružana aktivnost koja je obilježila 1944. do velike ofenzive u rujnu.

Narodnooslobodilački pokret u završne ofenzive za vojnu kontrolu dubrovačkoga područja, koja je bila ključna za daljnji put prema komunističkoj vlasti, tako je krenuo bez većega oslonca u lokalnom stanovništvu. Euforija koja je popratila dolazak partizana u rujnu 1943. na Pelješac i otoke prilikom ovih ofenziva svugdje je izostala. Borbe vođene u rujnu i listopadu 1944. bile su obilježene njemačkim povlačenjem i osvetničkim pokušajima NOV I POJ da to povlačenje spriječe kako bi se obračunali s protivnikom. Fokus je tako tih djelovanja osim na zauzimanju bio na uništavanju.

Ta politika obračuna i odmazde po zauzimanju prebacila se na stanovništvo dubrovačkoga područja. Proces daljnje izgradnje državnoga i političkoga sustava obilježio je represivni teror kojim se nastojalo ukloniti sve (potencijalne) političke protivnike i kako je naglašavano u nizu dokumenata osvetiti se dubrovačkom stanovništvu za slabu podršku NOP-u tijekom rata. Prvi način na koje je novi sustav odgovorio na dotadašnju pasivnost dubrovačkoga stanovništva bila je prisilna mobilizacija, uglavnom u II. dalmatinsku proleterku birgadu, kojom je zahvaćeno preko tisuću ljudi. Ona je iskorištena za preodgoj stanovništva, odnosno implementiranje komunističkoga svjetonazora ali i za pojedinačne likvidacije neprijatelja. Represivna mjera kojom je komunistički sustav pokazao svu svoju radikalnost i nasilnost na dubrovačkom području bile su masovne fizičke likvidacije bez suda. Korišteno izvješće Drage Desputa potvrdilo je njihove velike razmjere kao i atmosferu straha koju su stvorile. Sve izneseno u ovom

radu ukazuje na zaključak kako većim dijelom dubrovačko područje, izuzev Korčule, nije bilo dobrovoljno opredijeljeno za komunizam već je pod pritiskom represalija prihvaćalo novi sustav. Na koncu, rezultati izbora za ustavotvornu skupštinu su demantirali postojanje apsolutne podrške komunističkom sustavu koji je nastupao.

8. BILIOGRAFIJA

• ARHIVSKI IZVORI

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HR-HDA-223), Ministarstvo unutarnjih poslova (kutija 203).

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HR-HDA-1502), Velika župa Dubrava (kutija 22).

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HR-HDA-1908), 9. dalmatinska divizija.

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HR-HDA-1912), 26. udarna divizija.

• OBJAVLJENI IZVORI - ZBORNICI DOKUMENATA

RUPIĆ, Mate; Geiger, Vladimir; KEVO, Mario, KRALJEVIĆ, Egon; DESPOT, Zvonimir, ur. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokument, sv.3: Zagreb i središnja Hrvatska*, Slavonski Brod; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje; Hrvatski institut za povijest, 2008.

RUPIĆ, Mate; Geiger, Vladimir, ur. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokument, sv.4: Dalmacija*, Slavonski Brod; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje; Hrvatski institut za povijest, 2011.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom II, knjiga 10, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1962.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom II, knjiga 12, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1971.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom II, knjiga 13, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1982.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom II, knjiga 14, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1981.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IV, knjiga 21, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1960.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IV, knjiga 22, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1962.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IV, knjiga 23, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1962.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IV, knjiga 26, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IV, knjiga 27, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IV, knjiga 28, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IV, knjiga 30, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1968.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 20, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1957.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 21, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1958.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 22, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1958.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 23, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1958.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 24, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1960.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 26, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1961.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 27, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1961.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 29, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1963.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 31, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1964.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 33, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1964.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 34, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1966.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 35, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 36, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1968.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 39, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1979.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IX, knjiga 5, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1969.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IX, knjiga 6, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1975.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IX, knjiga 7, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1970.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IX, knjiga 9, Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, Beograd: 1969.

- **TISAK**

Slobodna Dalmacija (Split), 1945.

- **LITERATURA**

ALFIREVIĆ, Đuro; MAJICA, Marko; SINOBAR, Nikola. „Treći bataljun u borbi za Dubrovnik i njegovu okolinu“. U: *Druga dalmatinska proleterska brigada: sjećanja boraca*, ur. Filip Jadrijević Brajko. Split: Koordinacioni odbor sekcija Druge dalmatinske NOU brigade, 1989, 506-512.

ALFIREVIĆ, Đuro; SINOBAD, Nikola. „Partijski i politički rad u brigadi“. U: *Druga dalmatinska proleterska brigada*, ur. Zdenko Cvrle, Miroslav Ćurin. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1982, 327-369.

ANIĆ, Nikola. *Antifašistička Hrvatska: Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941.-1945.* Zagreb: Multigraf Marketing; Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2005.

ANIĆ, Nikola. *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu(1941.-1945.): od okupacije do oslobođenja.* Dubrovnik: Udruga antifašista Dubrovnik, 2013.

ANIĆ, Nikola. *Povijest osmog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske: 1943.-1945.* Split: Udruga antifašističkih boraca i antifašista Grada Splita, 2004.

BENIĆ-PENAVA, Marija. „Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo na dubrovačkom području između dva svjetska rata“. *Ekonomski misao i praksa : časopis Sveučilista u Dubrovniku* 14 (2005), br. 1: 107-135.

BENIĆ-PENAVA, Marija. „Industrija, obrt i financijsko posredovanje na dubrovačkom području između dva svjetska rata“. *Ekonomski misao i praksa : časopis Sveučilista u Dubrovniku* 13 (2004), br. 2: 253-276.

CVRLJE, Zdenko; ĆURIN, Miroslav, ur. *Druga dalmatinska proleterska brigada*, Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1982.

ĐURAŠ, Mišo. „Dubrovčani u 2. dalmatinskoj brigadi“. U: *Druga dalmatinska proleterska brigada: sjećanja boraca*, ur. Filip Jadrijević Brajko. Split: Koordinacioni odbor sekcija Druge dalmatinske NOU brigade, 1989, 520-521.

FERENCA, Ivo. *Partizani južne Dalmacije: trinaesta južnodalmatinska narodno-oslobodilačka udarna brigada.* Beograd: Narodna armija, 1975.

HORVAT, Vladimir. „Nadbiskup Alojzije kardinal Stepinac i totalitarni režimi“. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 51 (1996), br. 1-2: 149-165.

JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Libar; Školska knjiga, 1978.

JURČEVIĆ, Josip. *Bleiburg: Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*. Zagreb: Dokumentacijsko informacijsko središte – DIS; Udruga ratnih veterana Hrvatski domobran; Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 2008.

JURIŠIĆ, Davor. *Bolje je voljeti manje*. Dubrovnik: Udruga antifašista Dubrovnik, 2009.

KOMNENOVIĆ, Danilo; KRESO, Muharem. *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1979.

KVESIĆ, Sibe. *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Zagreb: Lykos, 1960.

MARTINOVIĆ, Božo. „Oslobođenje Dubrovnika“. U: *Druga dalmatinska proleterska brigada: sjećanja boraca*, ur. Filip Jadrijević Brajko. Split: Koordinacioni odbor sekcija Druge dalmatinske NOU brigade, 1989, 512-513.

MATKOVIĆ, Hrvoje. *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2002.

MIHAJLOVSKI, Kiril. „Stvaranje i uloga vojnopozadinskih organa (VPO) u NOR-u“. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 5 (1963): 5-49.

MIROŠEVIĆ, Franko. *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Dubrovnik: Udruga antifašista Dubrovnik, 2016.

MIROŠEVIĆ, Franko. *Dubrovnik u Kraljevini Jugoslaviji 1929.-1941*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2020.

MIROŠEVIĆ, Franko. „Organizacija uprave u Velikoj župi Dubrava i sigurnost njezinih građana u 1944. godini“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti u umjetnosti u Dubrovniku* 55 (2017), br. 2: 541-602.

MIROŠEVIĆ, Franko. „Političko opredjeljivanje birača otoka Korčule od 1923. do 1941.“. *Časopis za suvremenu povijest* 38 (2006), br. 3: 897-919.

MIROŠEVIĆ, Franko. „Velika župa Dubrava između Talijana, četnika i partizana 1942. godine“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti u umjetnosti u Dubrovniku* 52 (2014), br. 2: 565-607.

MIROŠEVIĆ, Franko. „Velika župa Dubrava od kapitulacije Italije do kraja 1943. godine“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 54 (2016), br. 2: 389-452.

MIROŠEVIĆ, Franko. „Velika župa Dubrava u 1943. godini do kapitulacije Italije“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 53 (2015), br. 2: 407-457.

RADELIĆ, Zdenko. „Hrvatska seljačka stranka u ratu 1941.-1945.“. *Časopis za suvremenu povijest* 27 (1995), br. 3: 441-459.

RADICA, Joško. *Sve naše Dakse: Hrvatski jug u vrtlogu Drugog svjetskog rata i jugokomunističke strahovlade*. Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik, 2003.

RADOŠEVIĆ, Todor. *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije*. Beograd: Vojno-istoriski institut Jugoslavenske narodne armije, 1965.

RAKO, Milan; DRUŽIJANIĆ, Slavko. *Jedanaesta dalmatinska udarna brigada*. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1987.

MILINKOVIĆ, Branko. „Brigada u sastavu Primorske operativne grupe“. U: *Druga dalmatinska proleterska brigada*, ur. Zdenko Cvrlje, Miroslav Ćurin. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1982, 241-287.

- **INTERNETSKI IZVORI**

Dinarsko gorje. Pristup ostvaren 8.3.2023. <https://www.dinarskogorje.com/a23-planine-ju382ne-dalmacije-i-mediteranske-hercegovine.html>.

IGNJATOVIĆ, Srećko. „Šeme stanica uzane pruge Sarajevo-Zelenika, 1960. godine“. Vremeplov.ba, 11.11.2015. Pristup ostvaren 8.3.2023. <https://vremeplov.ba/?p=8848>.

„Na današnji dan s kolodvora u Gružu krenuo je popularni Ćiro!“. Dubrovački muzeji, 15.7.2020. Pristup ostvaren 8.3.2023. <https://www.dumus.hr/print.aspx?id=59&itemId=355>.

Park prirode Lastovsko otočje. Pristup ostvaren 8.3.2023. <https://pp-lastovo.hr/opci-podaci/>.